

Principles and Indicators of National Resilience with an Islamic Economics Approach (Based on the Thoughts of Ayatollah Javadi Amoli)

Om Kolthoum Fayyazi *(Corresponding Author)

PhD Candidate in Comparative Interpretation, Masoumiyeh Seminary Higher Education Institute (Sisters).
Email: omfayyazi@gmail.com

Seyed Mahdi Moalemi

Assistant Professor at Al-Mustafa University and Faculty Member of the Israa Foundation for Revelational Sciences.
Email: mahdimolemi@gmail.com

Seyed Kamaluddin Emadi Chachkami

Faculty Member of the Israa Foundation for Revelational Sciences. Email: sk.emadi40@gmail.com

Use your device to scan and read the article online

Citation Fayyazi, O.K. ,Moalemi, S.M. , Emadi Chachkami, S.K. (2026). Principles and Indicators of National Resilience with an Islamic Economics Approach (Based on the Thoughts of Ayatollah Javadi Amoli) . EGHTESAD-E ISLAMI (A Quarterly Journal on Islamic Economics). 26 (102): 79-120.

[10.22034/iec.2026.2086288.3022](https://doi.org/10.22034/iec.2026.2086288.3022)

Received: 22 February 2026 , Accepted: 06 May 2026

Abstract

Introduction: National resilience in the literature of resistance economy primarily focuses on the resilience of macroeconomic structures through a conventional economic approach. However, in the thought of Ayatollah Javadi Amoli with an Islamic approach, economic resilience is intertwined with the “economic resilience of individual members of the nation.”

Objective: The present study aims to extract the principles of resilience of individual members of the nation based on the Islamic economic approach rooted in the thought of Ayatollah Javadi Amoli and to propose corresponding quantitative indicators for measuring them.

Methodology: This research is qualitative and exploratory, employing the method of “explanation utterance by utterance” (tafsir kalam be kalam), which is rooted in the tradition of interpreting the Qur’an through the Qur’an.

Findings: The findings indicate that six fundamental principles can be identified in this regard: poverty alleviation (with an emphasis on economic empowerment); economic justice (analogizing wealth to blood flowing through the body of society); wise cooperation and mutual assistance; social responsibility and solidarity; observance of human dignity (by avoiding wage labor); and economic independence (by refraining from reliance on foreigners).

Innovation: The innovation of this paper lies in linking, for the first time, principles derived from the thought of a jurist, Qur’anic exegete, and philosopher with operational quantitative indicators, demonstrating how empowering the people, rather than merely ensuring economic resilience, leads to sustainable national resilience.

Conclusion: The resilience model derived from the thought of Ayatollah Javadi Amoli is people-centered, justice-oriented, dignity-based, and independence-seeking. Unlike conventional models that focus on macroeconomic indicators, in this paradigm, “the filling of the people’s pockets and wallets” is the ultimate criterion of success. The six principles are dialectically intertwined, and their realization requires the localization of international resilience indicators, the design of people-centered policies, and the strengthening of cooperatives and worker-owned companies.

Keywords

National Resilience, Resistance Economy, Islamic Economics, Ayatollah Javadi Amoli, Economic Indicators.

Extended Abstract

Introduction

National resilience in economic literature primarily focuses on the resistance of macroeconomic structures against crises, sanctions, and external shocks, using conventional economic indicators such as GDP growth, foreign reserves, and debt ratios. However, the experience of recent decades—particularly in Iran under severe sanctions—has shown that conventional resilience models fail to predict and manage socio-economic crises effectively. The missing link is the resilience of individual citizens, not just the macroeconomic aggregates. In the thought of Ayatollah Javadi Amoli (a prominent Shiite jurist, philosopher, and Quran interpreter), economic resilience is intrinsically tied to the economic resilience of the nation's individuals. He interprets poverty as the “breaking of the nation's backbone” and emphasizes that without filling people's pockets, no sustainable national resistance is possible. While domestic studies have focused on conventional resilience indicators (e.g., Hosseinza-deh et al., 2019; Tahmasebi & Norouzi, 2021), and international research has empirically confirmed the resilience of Shariah-compliant firms during financial crises (Cihak & Hesse, 2010; Alam Pour et al., 2020; Al-Mamun et al., 2025), none have extracted macro-principles of national resilience based on an Islamic worldview grounded in the systematic thought of a contemporary Muslim scholar. This research aims to fill this gap by extracting the principles of economic resilience of individuals from Ayatollah Javadi Amoli's thought and providing corresponding quantitative indicators.

Research Methodology

This qualitative and exploratory research employs a “word-by-word explanation” method (Tabyin-e-Kalam-be-Kalam), a native analytical method rooted in the Quran-by-Quran interpretation tradition (as used in Tafsir Al-Mizan and Tafsir Tasnim). The method consists of five steps: (1) collecting all statements related to economy and resilience from Ayatollah Javadi Amoli's written works (Tasnim, Soroush Hedayat, Expectation of Humanity from Religion, Islam and Environment, etc.) and recorded speeches (jurisprudence seminars and public addresses); (2) thematic categorization of statements based on initial concepts (poverty, justice, cooperation, responsibility, dignity, production, growth); (3) discovering the semantic network through intertextual analysis to prevent isolated understanding; (4) extracting fundamental principles by selecting concepts with the highest frequency and semantic depth regarding the “conditions for economic resistance of individuals”; and (5) aligning with

economic literature to define quantitative indicators. The data were collected through documentary and library methods. This method is particularly suitable for analyzing the intellectual system of a mujtahid because every statement is interpreted within the context of all other statements, ensuring the extraction of a coherent, non-contradictory network of meaning.

Research Findings

The analysis reveals six fundamental principles of economic resilience for individuals based on Ayatollah Javadi Amoli's thought: (1) Poverty eradication: Poverty is defined as the "breaking of the nation's backbone," making resistance impossible. Solutions include productive employment, "ample production," and preventing wealth accumulation (Takathur). (2) Economic justice: Wealth is likened to blood in the nation's body that must circulate to all organs. Citing Quran 59:7 ("so that it does not circulate only among the rich among you"), the principle emphasizes preventing wealth concentration. (3) Rational cooperation and mutual assistance: Cooperation must be "reasonable" (not purely emotional), grounded in piety and expert guidance. Practical models include cooperatives and worker-owned firms. (4) Social responsibility and cohesion: Citing Quran 24:62, participation in public affairs ("collective matters") is part of true faith. Responsibility is not merely ethical but a religious duty. (5) Respect for human dignity: Dignity is an intrinsic divine gift. Wage labor (working for others as an employee) is discouraged; instead, people should work for themselves through participatory contracts (Mudarabah, Mosaqat, Mozara'ah) and cooperatives. (6) Economic independence and non-reliance on foreigners: Citing Quran 11:113 ("do not rely on the oppressors"), economic dependence leads to political subordination and cultural flattery (Imlaq), destroying resilience.

For each principle, the paper proposes quantitative indicators tailored to Iranian data sources. For poverty eradication: Poverty Gap Index, under-employment rate among low deciles, ratio of Qard-al-Hasan loans to total facilities, and ratio of employment income to total income in low deciles. For justice: quintile share ratio (S80/S20), Herfindahl concentration index for wealth, and ratio of bank facilities to productive sectors. For cooperation: share of cooperative sector in GDP, labor participation rate in public joint-stock cooperatives, and development index of worker-owned firms (inspired by Mondragon and Shah Abadi's Mokhamas model). For responsibility: social capital index, participation in NGOs, ratio of endowments and charity to GDP, and institutional accountability index. For dignity: basic needs access

index, ratio of wage employees to total employed, ratio of minimum wage to relative poverty line, workplace discrimination index, and coverage of formal labor contracts. For independence: ratio of domestic value added to imports for strategic goods, trade partner diversification index, and share of employment in industries based on domestic technology.

Conclusion

The national resilience model derived from Ayatollah Javadi Amoli's thought is fundamentally ****people-based, justice-oriented, dignity-grounded, and independence-seeking****. Unlike conventional resilience models that focus on GDP growth and macro-indicators, this paradigm makes "filling people's pockets and wallets" the ultimate criterion of success. The six principles are dialectically interrelated: sustainable poverty eradication is impossible without justice and cooperation; dignity prevents solutions from sliding into exploitative wage labor; social responsibility provides the cultural substrate for all other principles; and economic independence protects achievements against external threats. The paper's novelty lies in linking the thought of a jurist, philosopher, and Quran interpreter to quantitative, operational indicators for the first time. Policy implications include: international resilience indicators are insufficient for Islamic economies and require localization; economic policies must be people-centered; and cooperatives and worker-owned firms (e.g., Shah Abadi's Mokhamas model) should be prioritized in Iran's Resistance Economy programs. Ultimately, until individual citizens stand on their own economic feet, no sustainable and dignified national resilience will be achieved. Future research should design a composite Islamic national resilience index using multi-criteria decision-making methods, empirically test the proposed indicators on Iranian data over the past two decades, and conduct comparative studies between the economic thought of Javadi Amoli, Shahid Sadr, and Shahid Motahhari.

Funding

According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

Authors' Contributions

All authors contributed to the design, implementation, and writing of the manuscript and approved the final version of the article.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

اصول و شاخص‌های تاب‌آوری ملی با رویکرد اقتصاد اسلامی

(مبثنی بر اندیشه‌های آیت‌الله جوادی آملی^۱)

ام‌کلثوم فیاضی* (نویسنده مسئول)

دانش‌پژوه دکتری تفسیر تطبیقی، مؤسسه آموزش عالی حوزوی معصومیه، قم، ایران. Email: omfaiyazi@gmail.com

سیدمهدی معلمی

استادیار جامعه المصطفی العالمیه و عضو هیئت علمی بنیاد علوم و حیانی اسراء، قم، ایران.

Email: mahdimoalemi@gmail.com

سیدکمال‌الدین عمادی چاچکامی

عضو هیئت علمی بنیاد علوم و حیانی اسراء، قم، ایران.

Email: sk.emadi40@gmail.com

استناد فیاضی، ام‌کلثوم؛ معلمی، سیدمهدی؛ عمادی چاچکامی، سیدکمال‌الدین (۱۴۰۵). اصول و شاخص‌های تاب‌آوری ملی با رویکرد اقتصاد اسلامی (مبثنی بر اندیشه‌های آیت‌الله جوادی آملی). فصلنامه اقتصاد اسلامی. ۲۶ (۱۰۲): ۱۲۰-۷۹
doi 10.22034/iec.2026.2086288.3022

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۰۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۶

چکیده

مقدمه: تاب‌آوری ملی در ادبیات اقتصاد مقاومتی عمدتاً بر مقاومت ساختارهای کلان اقتصاد با رویکرد اقتصاد متعارف متمرکز است. اما در اندیشه آیت‌الله جوادی آملی با رویکرد اسلامی، تاب‌آوری اقتصاد با «تاب‌آوری اقتصادی آحاد ملت» گره خورده است. هدف: پژوهش حاضر با هدف استخراج اصول تاب‌آوری آحاد ملت با رویکرد اقتصاد اسلامی مبثنی بر اندیشه آیت‌الله جوادی آملی و ارائه شاخص‌های کمی متناظر برای سنجش آنها انجام شده است.

روش‌شناسی: این پژوهش کیفی و اکتشافی است و از روش «تبیین کلام به کلام» که ریشه در سنت تفسیر قرآن به قرآن دارد، استفاده کرده است.

یافته‌های پژوهش: یافته‌ها نشان می‌دهد شش اصل بنیادین در این راستا قابل شناسایی است: فقرزدایی (با تأکید بر توانمندسازی اقتصادی)، عدالت اقتصادی (با تشبیه ثروت به خون در پیکره جامعه)، تعاون و همیاری عاقلانه، مسئولیت‌پذیری و همبستگی اجتماعی، رعایت کرامت انسانی (با پرهیز از مزدوری)، استقلال اقتصادی (با عدم ركون به بیگانگان). نوآوری مقاله: این پژوهش برای اولین بار اصول استخراج‌شده از اندیشه یک فقیه، مفسر و

۱. آیت‌الله عبدالله واعظ جوادی آملی (۱۳۱۲) فیلسوف، فقیه، مفسر قرآن، مدرّس حوزه علمیه قم و از مراجع تقلید شیعه در قرن کنونی است. او از شاگردان آیت‌الله بروجردی، امام خمینی و علامه طباطبایی بوده و حدود شصت سال در حوزه‌های علمیه قم و تهران علوم چون فلسفه، عرفان، فقه و تفسیر را تدریس کرده است. وی کتاب‌های بسیاری نوشته که تفسیر تسنیم و رحیق مختوم (شرح اسفار اربعه) از جمله آنهاست.

Copyright © 2024 The Author(s);

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC-BY-NC: https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.en), which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

Copyright © 2024 The Author(s);

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC-BY-NC: https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.en), which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

فیلسوف را با شاخص‌های کمی عملیاتی پیوند می‌زند و نشان می‌دهد چگونه توانمندسازی مردم به جای مقاومت صرف اقتصاد، تاب‌آوری ملی را پایدار می‌کند. نتیجه‌گیری: الگوی تاب‌آوری مستخرج از اندیشه آیت‌الله جوادی آملی، الگویی مردم‌پایه، عدالت‌محور، کرامت‌بنیان و استقلال‌گرا است. برخلاف الگوهای متعارف که بر شاخص‌های کلان متمرکزند، در این پارادایم «پر شدن جیب و کیف مردم» معیار نهایی موفقیت است. اصول شش‌گانه به گونه‌ای دیالکتیکی در هم تنیده‌اند و تحقق آنها نیازمند بومی‌سازی شاخص‌های بین‌المللی تاب‌آوری، طراحی سیاست‌های اقتصادی مردم‌محور، تقویت تعاونی‌ها و شرکت‌های کارگر-مالک است.

کلیدواژه‌ها

تاب‌آوری ملی، اقتصاد مقاومتی، اقتصاد اسلامی، آیت‌الله جوادی آملی، شاخص‌های اقتصادی

مقدمه

تاب‌آوری ملی در بعد اقتصادی، توانایی اقتصاد در مواجهه با بحران‌ها، تحریم‌ها و تکانه‌های خارجی تعریف می‌شود. با این حال تجربه دهه‌های اخیر نشان داده است الگوهای متعارف تاب‌آوری که صرفاً بر شاخص‌های کلان - مانند نرخ رشد، ذخایر ارزی و نسبت بدهی - تمرکز دارند، در پیش‌بینی و مدیریت بحران‌های اجتماعی-اقتصادی ناتوان بوده‌اند. وجه اشتراک اقتصاد مقاومتی و مفهوم تاب‌آوری، توانمندسازی اقتصاد ملی در برابر تغییرات و تهدیدهاست (غیاثوند و عبدالشاه، ۱۳۹۴). ضمن اینکه بحث از تاب‌آوری ملی در سطح اقتصادی و یا اقتصاد مقاومتی به این معنا نیست که تنها برای شرایط دفاع، تحریم‌ها و جنگ اقتصادی لازم است تاب‌آوری اقتصاد را افزایش دهیم؛ بلکه همان‌گونه که رهبر شهید^(ع) فرمودند «این یک تدبیر بلندمدت برای اقتصاد کشور است» (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در تاریخ ۲۰ اسفند ۱۳۹۲). لذا با توجه به بلندمدت بودن سیاست‌ها، تدابیر و تدوین قوانین و مقررات و نهادسازی و آثاری که بر کیفیت توزیع درآمد و ثروت بر جا می‌گذارند، رویکردها بسیار تأثیرگذار است. آن موضوعی که اینجا بر آن

اصول و شاخص‌های تاب‌آوری ملی با رویکرد اقتصاد اسلامی (مبتنی بر اندیشه‌های آیت‌الله جوادی آملی)

تأکید می‌شود، این است که با چه رویکردی می‌خواهیم این تاب‌آوری را در سطح اقتصاد ایجاد کنیم؟ با همان رویکرد اقتصاد متعارف و لیبرالیستی که به توزیع ناعادلانه درآمد و ثروت می‌انجامد یا با رویکرد اقتصاد اسلامی که پیامد آن توزیع عادلانه درآمد و ثروت است. هر کدام اصول، ویژگی‌ها، راهکارها و شاخص‌های خود را دارد؛ لذا تدابیر، سیاست‌ها و مقررات خاص خودش را می‌طلبد و در نتیجه آثار خاص خودش را بر توزیع درآمد و ثروت در پی خواهد داشت.

رهبر شهید آیت‌الله خامنه‌ای در جلسه تبیین سیاست‌های اقتصاد مقاومتی (۲۰ اسفند ۱۳۹۲) به‌صراحت بر رویکرد اسلامی داشتن سیاست‌های اقتصاد مقاومتی تأکید داشتند و فرمودند: «مجموعه سیاست‌های اقتصاد مقاومتی در واقع یک الگوی بومی و علمی است که برآمده از فرهنگ انقلابی و اسلامی ماست؛ متناسب با وضعیت امروز و فردای ماست». مرور نظام‌مند پیشینه نشان می‌دهد مطالعات داخلی عمدتاً بر اصول و شاخص‌های کلان اقتصاد مقاومتی با رویکرد اقتصاد متعارف متمرکز بوده‌اند (ر.ک: حسین‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸/ طهماسبی و نوروزی، ۱۴۰۰) و به «تاب‌آوری اقتصادی آحاد ملت» به‌عنوان واحد بنیادین مقاومت اقتصادی با رویکرد اسلامی نپرداخته‌اند. از سوی دیگر مطالعات خارجی با وجود تأیید تجربی تاب‌آوری مالی اسلامی در سطح بنگاه‌ها (چاک و هسه، ۲۰۱۰/ علم‌پور و همکاران، ۲۰۲۰/ آل‌مأمون و همکاران، ۲۰۲۵)، از استخراج اصول کلان مبتنی بر جهان‌بینی اسلامی غافل مانده‌اند. پژوهش حاضر با تمرکز بر رویکرد اقتصاد اسلامی مبتنی بر اندیشه جوادی آملی در صدد پرکردن این شکاف نظری و عملی برآمده است. شایان ذکر است، هنگامی که می‌گوییم «رویکرد اسلامی مبتنی بر اندیشه جوادی آملی» به این دلیل است که اندیشه‌های ایشان بی‌استثنا مستند به نقل (قرآن و حدیث) و عقل و متخذ و ملهم از علوم وحیانی و پردازش عقلانی آن است. در رویکرد اقتصاد اسلامی مبتنی بر اندیشه جوادی آملی که همان اقتصاد

کوشری است، اگرچه میان تاب‌آوری اقتصاد و تاب‌آوری اقتصادی مردم رابطه دوسویه برقرار است و تاب‌آوری اقتصادی آحاد ملت بدون رشد تولید داخلی و اشتغال پایدار ممکن نیست،^۱ اما در اندیشه ایشان تنها تاب‌آوری اقتصاد مهم نیست، بلکه «تاب‌آوری اقتصادی آحاد ملت» به عنوان واحد بنیادین مقاومت اقتصادی و نیز چگونگی توزیع درآمد و ثروت از اهمیت بالایی برخوردار است. تاب‌آوری اقتصاد در این رویکرد به تاب‌آوری اقتصادی آحاد ملت گره خورده است. در اندیشه جوادی آملی (زید عزه) این درهم‌آمیختگی به وضوح دیده می‌شود؛ چنان‌که فرمودند: «اقتصاد مقاومتی آن است که ملت بتواند در اثر اینکه جیب و کیف او پُر است و شغل کافی و تولید رسا دارد، روی پای خود بایستد؛ منظور ایستادن فیزیکی نیست، بلکه مقاومت متافیزیکی است. راز این تعبیر هم آن است که قرآن کریم اقتصاد و مال را عامل قیام [و ایستادگی] یک ملت می‌داند و این مضمون در آیه پنج سوره مبارکه نساء هست که فرمود: «وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا»؛ یعنی مال که عامل قیام یک ملت، مقاومت ملت، ایستادگی یک ملت است، این مال را به دست سفیهان نسپرید. این آیه می‌گوید قیام و مقاومت یک ملت در سایه قدرت اقتصادی اوست. مَلَّتْ اگر کیف او خالی و جیب او خالی و دست او تهی باشد، اهل مقاومت نیست، این فقیر است؛ این فعلیل به معنای مفعول است؛ یعنی ملتی که ستون فقرات او شکسته باشد، در اثر خالی بودن جیب و کیف و دست، اهل مقاومت نیست» (جوادی آملی، ۱۳۹۷ ب، ۸ ج، ص ۲۶۲).

در اندیشه ایشان اسلام تنها به بیان رویکردها و کلیات بسنده نکرده، بلکه وارد جزئیات شده و راهبردها و راهکارها را هم بیان کرده است و این طور نیست که تبیین‌های اسلام در زمینه‌های مختلف اعم از مسائل اقتصادی و غیر آن تنها به ارائه دستورهای کلان و خط و مشی‌های کلی خلاصه شود

۱. در ذیل اصل فقرزدایی، یک زیربخش با عنوان «رشد تولید و اشتغال مولد» جهت تبیین رابطه دوسویه اضافه شد.

اصول و شاخص‌های تاب‌آوری ملی با رویکرد اقتصاد اسلامی (مبنتی بر اندیشه‌های آیت‌الله جوادی آملی)

و شیوه‌های اجرایی را از طریقی دیگر باید به دست آورد؛ چراکه تأکیدات قرآنی و روایی، خلاف این مطلب را ثابت می‌کند. البته در تعالیم اسلام، تبیین خطوط کلی زندگی بشر نقش مهمی دارد و از جایگاه ارزشمندی برخوردار است؛ اما محدود کردن وظایف دین کامل اسلام در بیان کلیات، افزون بر آنکه حاکی از نقص و عدم کارآمدی آن در زدودن ابهامات است، به گونه‌ای عینی و ملموس با متون نقلی مکتب، کاملاً متعارض و مخالف است؛ از این رو [و به عنوان مثال] با وجود مخالفت کلی اسلام با انباشت ثروت و افزون بر ذکر پیامدهای آن و راه‌حل‌های کلی پیش‌گیری از چنین پدیده‌ای، در اسلام به شیوه‌ها و راه‌های جزئی جلوگیری از انباشت ثروت و تعدیل آن نیز اشاره شده است (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ص ۲۵۷).^۱

سؤالات پژوهش

- سؤال اصلی: اصول تاب‌آوری اقتصادی احاد ملت مبتنی بر اندیشه آیت‌الله جوادی آملی کدام‌اند؟
- سؤال فرعی ۱: هر یک از این اصول چه راهکارهایی برای تحقق دارند؟
- سؤال فرعی ۲: شاخص‌های کمی مناسب برای سنجش این اصول کدام‌اند؟

روش پژوهش

این پژوهش کیفی و اکتشافی است. داده‌ها از طریق مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای از آثار مکتوب و سخنرانی‌های آیت‌الله جوادی آملی گردآوری شده است. روش تحلیل، «تبیین کلام به کلام»^۲ است که ریشه در روش تفسیر

۱. گفتنی است این عقیده ایشان با بررسی‌های علمی مبتنی بر مشاهدات عینی و تجربه که با اصول شرع منافات نداشته و به امضای شارع رسیده باشد، تعارض ندارد؛ چنان‌که همگان در معاملات به آن اذعان دارند.

۲. «تبیین کلام به کلام» عنوان پیشنهادی نگارندگان برای روش بومی تفسیر قرآن به قرآن است که در این پژوهش از آن بهره برده‌اند.

قرآن به قرآن (مورد استفاده در تفسیر المیزان و تسنیم) دارد. در این روش هر گزاره در بستر سایر بیانات تبیین می‌شود تا شبکه معنایی اندیشه استخراج گردد. این روش برای تحلیل منظومه فکری یک مجتهد، مناسب‌ترین روش بومی به شمار می‌آید.

نکته مهم درباره دیدگاه‌های آیت‌الله جوادی آملی این است که باآنکه بیانات ایشان در تاریخ‌ها و سال‌های مختلف و به مناسبت‌های گوناگون بیان شده است، اما از یک الگوی منسجم و قوی و بدون تعارض برخوردارند و بلکه هم‌افزایی دارند؛ در نتیجه نیازی به تبیین و تحلیل دیگری ندارد و برخی از بیانات ایشان برخی دیگر را تبیین، تفسیر و تکمیل می‌کند. یک دلیل این انسجام نگاه نظام‌مند ایشان به آیات و روایات است که می‌تواند گزاره‌های اقتصادی قرآن و سنت را از سطح «تشریح و عبادت» به سطح «نظام اقتصادی و عدالت اجتماعی» ارتقا دهد. شاهد روشن مدعای ما تفسیر تسنیم ایشان است. در این تفسیر ایشان به طور نظام‌مند آیات را در چارچوب یک نظام فکری فلسفی - حکومتی تحلیل می‌کند و به دنبال تبیین ساختار کلان در اقتصاد، عدالت اجتماعی و فقه حکومتی است؛ لذا ما نیز در روش تحقیق این پژوهش از روش «تبیین کلام به کلام» بهره بردیم.

این روش بومی برگرفته از سنت تفسیری قم (المیزان و تسنیم) است و مراحل اجرای آن در این پژوهش عبارت بود از:

۱. گردآوری تمام عبارات مرتبط با اقتصاد و تاب‌آوری از آثار مکتوب (تفسیر تسنیم، سروش هدایت، انتظار بشر از دین، اسلام و محیط زیست، تفسیر موضوعی و ...) و سخنرانی‌های ضبط‌شده (درس خارج فقه و بیانات عمومی) آیت‌الله جوادی آملی.
۲. دسته‌بندی موضوعی عبارات بر اساس مفاهیم اولیه (فقر، عدالت، تعاون، مسئولیت، کرامت، استقلال، تولید، رشد).
۳. کشف شبکه معنایی با روش تحلیل درون‌متنی: هر مفهوم در بستر

اصول و شاخص‌های تاب‌آوری ملی با رویکرد اقتصاد اسلامی (مبتنی بر اندیشه‌های آیت‌الله جوادی آملی)

سایر بیانات تبیین شد تا از فهم جزیره‌ای جلوگیری شود.
۴. استخراج اصول بنیادین با انتخاب مفاهیمی به عنوان اصل که بیشترین فراوانی و عمق معنایی را در ارتباط با «شرایط مقاومت اقتصادی آحاد مردم» داشتند.

۵. تطبیق با ادبیات اقتصادی برای تعریف شاخص‌های کمی.
مقاله پس از مرور پیشینه، به تبیین اصول بنیادین به همراه راهکارها پرداخته، سپس شاخص‌های کمی مناسب برای اصول معرفی شده و در پایان، بحث و نتیجه‌گیری ارائه می‌شود.

پیشینه

مفهوم تاب‌آوری و پایداری در اقتصاد اسلامی و مالی اسلامی در سال‌های اخیر به‌ویژه پس از بحران‌های مالی جهانی و همه‌گیری کووید-۱۹، توجه گسترده‌ای را در محافل علمی داخل و خارج به خود جلب کرده است. با این حال شکاف قابل تأملی میان مطالعات خرد (در سطح بنگاه‌های مالی) و مطالعات کلان (در سطح تاب‌آوری ملی با رویکرد بومی) مشاهده می‌شود. این پژوهش‌ها را می‌توان در دو دسته کلی «مطالعات داخلی» و «مطالعات خارجی» دسته‌بندی کرد.

مطالعات داخلی

در داخل کشور تا کنون پژوهشی که اصول تاب‌آوری ملی را با رویکرد اقتصاد اسلامی و با تمرکز بر آرای اندیشمندان اسلامی به‌ویژه اندیشه جامع آیت‌الله جوادی آملی استخراج کرده، برای آن شاخص‌های کمی عملیاتی ارائه دهد، انجام نشده است؛ لذا حوزه‌ای نسبتاً جدید و بکر محسوب می‌شود.
- عبدیانی (۱۳۸۸) و حسینی (۱۳۹۱) در پژوهش‌های خود، به‌ترتیب به «ابعاد رشد در مدینه فاضله مهدوی» و «توسعه کوشی در چهارچوب اخلاق الهی» از دیدگاه جوادی آملی پرداخته‌اند. این تحقیقات اگرچه در پیچه‌ای به

اندیشه‌های اقتصادی اندیشمندان اسلامی ایشان گشوده‌اند، اما یا به طور ضمنی از کنار اقتصاد گذر کرده‌اند یا صرفاً به دنبال اثبات سازگاری توسعه با اخلاق اسلامی بوده‌اند و به تبیین نظام‌مند اصول تاب‌آوری نپرداخته‌اند. - نزدیک‌ترین پژوهش به موضوع مقاله حاضر، مطالعه ایرانمنش، صالحی و نظری (۱۴۰۰) با عنوان «بررسی و تبیین الگوی پیشرفت اقتصادی کوثری در اندیشه آیت‌الله جوادی آملی» است. ایشان با استفاده از روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد، به استخراج مدل مفهومی پیشرفت اقتصادی از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی پرداخته‌اند. این پژوهش گامی مهم در جهت نظام‌سازی آرای اقتصادی ایشان است؛ اما از دو جهت با مقاله حاضر تفاوت اساسی دارد: نخست آنکه به «پیشرفت» می‌پردازد نه «تاب‌آوری» که مفهومی متمایز در ادبیات اقتصاد مقاومتی است. دوم آنکه شاخص‌های کمی عملیاتی برای سنجش اصول مستخرج ارائه نمی‌دهد.

- یوسفی (۱۳۹۴) در مسیر نظام‌سازی آرای اندیشمندان اسلامی در تحلیل خود از الگوی شرکت محمس آیت‌الله شاه‌آبادی، یکی از مهم‌ترین مدل‌های مشارکت مردمی در اقتصاد اسلامی را معرفی کرده است. این مدل که بر تقسیم منافع میان پنج گروه (کارگر، سرمایه‌گذار، تبلیغ‌دین، قرض‌الحسنه و سرمایه‌گذاری مجدد) تأکید دارد، می‌تواند به عنوان الگویی عملی برای تحقق اصل «تعاون و همیاری» و «رعایت کرامت انسانی» در تاب‌آوری ملی مورد توجه قرار گیرد. با این حال این پژوهش تنها در سطح ارائه یک مدل شرکتی باقی مانده و به دیگر اصول اقتصاد اسلامی نپرداخته است.

البته در داخل کشور پژوهش‌های متعددی به تبیین ابعاد مختلف تاب‌آوری اقتصادی با رویکرد متعارف و شاخص‌سازی کمی برای اقتصاد مقاومتی پرداخته‌اند.

- غیاثوند و عبدالشاه (۱۳۹۴) در دو مقاله مجزا به تبیین مفهوم تاب‌آوری اقتصادی و ارتباط آن با اقتصاد مقاومتی پرداخته و شاخص‌هایی برای سنجش

اصول و شاخص‌های تاب‌آوری ملی با رویکرد اقتصاد اسلامی (مبثتی بر اندیشه‌های آیت‌الله جوادی آملی)

آن در اقتصاد ایران ارائه داده‌اند. طهماسبی و نوروزی (۱۴۰۰) شاخص ترکیبی تاب‌آوری اقتصادی ایران را با ۴۴ متغیر و ۶ بعد طراحی کردند. حسین‌زاده و همکاران (۱۳۹۸) با روش تحلیل شبکه‌ای، اوزان شاخص‌های اقتصاد مقاومتی را تعیین نمودند. قنبری و عسگری (۱۳۹۹) نیز شاخصی ترکیبی برای سنجش مقاومت اقتصاد استانی ارائه دادند.

این مطالعات عمدتاً بر ادبیات متعارف اقتصاد مقاومتی متمرکز بوده و کمتر به مبانی اسلامی و آرای اندیشمندان بومی توجه نشان داده‌اند. نقطه اشتراک این مطالعات آن است که رویکرد اسلامی و استفاده از آرای اندیشمندان اسلامی نداشته و «تاب‌آوری اقتصادی آحاد مردم» را به عنوان واحد تحلیل در نظر نگرفته‌اند و شاخص‌های آنها عمدتاً در سطح کلان (نظیر رشد GDP، نقدینگی، کسری بودجه و مانند آن) است.

مطالعات خارجی

در سطح بین‌المللی، حجم قابل توجهی از تحقیقات به مقایسه عملکرد نظام مالی متعارف و اسلامی به‌ویژه در دوره‌های بحران، اختصاص یافته است. این مطالعات عمدتاً بر تاب‌آوری بانک‌ها و نهادهای مالی اسلامی در سطح خرد متمرکز بوده‌اند و کمتر به اصول کلان تاب‌آوری ملی با رویکردی مبتنی بر متون دینی و آرای اندیشمندان مسلمان پرداخته‌اند.

– نسل اول، پیش از بحران مالی ۲۰۰۸: پژوهش‌های اولیه مانند چپرا (Chapra, 2008) و احمد (Ahmed, 2010) بر این نکته تأکید داشتند که قراردادهای مبتنی بر مشارکت در ریسک و دارایی‌های واقعی در مالی اسلامی می‌تواند آن را در برابر شوک‌های مالی مقاوم‌تر کند این پژوهش‌ها بیشتر جنبه نظری داشتند و فرضیه تاب‌آوری ذاتی مالی اسلامی را مطرح می‌کردند.

– نسل دوم، پس از بحران مالی ۲۰۰۸: مطالعات تجربی متعددی برای آزمون فرضیه مذکور انجام شد. چاک و هسه (Cihak & Hesse, 2010) و حسن و دریدی (Hasan & Dridi, 2010) در مطالعات خود نشان دادند

که بانک‌های اسلامی در مقایسه با بانک‌های متعارف در دوره بحران ۲۰۰۸، عملکرد باثبات‌تری داشته‌اند، هرچند عوامل مؤثر بر این تاب‌آوری محل بحث بوده است. بورکیس و نبی (Bourkhis & Nabi, 2013) نیز به نتایج مشابهی دست یافتند.

- نسل سوم، پس از همه‌گیری کووید-۱۹: این موضوع با شدت بیشتری دنبال شد. آل‌مامون و همکاران (Al-Mamun et al., 2025) در دانشگاه ملی استرالیا دریافتند که برچسب اسلامی در بحران کووید-۱۹، بازده غیرعادی روزانه بالاتر و نوسان‌پذیری کمتری برای شرکت‌ها به همراه داشته است. علم‌پور و همکاران (Alam Pour et al., 2020) در دانشگاه هاروارد نیز بر حفظ نقدینگی بهتر و بازگشت سریع‌تر شرکت‌های منطبق با شریعت در دوره‌های بحران تأکید کردند. عبدالسلام و همکاران (Abdus Salam et al., 2024) این تاب‌آوری را به غربال‌گری سخت‌گیرانه و اهرم مالی پایین‌تر نسبت داده‌اند.

- پژوهش‌های جدیدتر دامنه تحلیل را فراتر از تاب‌آوری مالی گسترش داده‌اند. مطالعه کتاب‌شناختی فرحات، هیلی و قنون (Farhat, Hili, & Gannoun, 2025) با مرور سیستماتیک ۵۵۵ مقاله، شواهد نظری گسترده‌ای دال بر تاب‌آوری مالی اسلامی در بحران‌های مختلف (از جمله کووید-۱۹) ارائه می‌دهد؛ همچنین مطالعاتی مانند کار نوگروه‌هو و همکاران (Nu-groho et al., 2025) به ارتباط تاب‌آوری اقتصادی با مفاهیم جدیدتری چون مالی اسلامی سبز و تحول دیجیتال پرداخته و نقش مقاصد شریعت (حفظ مال و محیط زیست) را در این میان برجسته کرده‌اند. کورنیواتی و همکاران (Kurniawati et al., 2025) نیز در مرور ادبیات خود، بر نقش نوآوری محصول، دیجیتالی‌شدن و ابزارهای مالی اسلامی مانند زکات در تقویت ثبات سیستم مالی اسلامی تأکید کرده‌اند. درنهایت پژوهش سوسنو و پارساولیان (Suseno & Parsaulian, 2025) به نقش حاکمیت شرکتی

اصول و شاخص‌های تاب‌آوری ملی با رویکرد اقتصاد اسلامی (مبتنی بر اندیشه‌های آیت‌الله جوادی آملی)

خوب در افزایش تاب‌آوری اقتصاد اسلامی در کشورهای اندونزی و مالزی پرداخته است.

مرور نظام‌مند مطالعات پیشین، آشکارسازی دو شکاف مهم

اول: مطالعات داخلی اگرچه به تدریج به سمت نظام‌مندسازی آرای اندیشمندان اسلامی حرکت کرده‌اند، اما تا کنون پژوهشی که اصول تاب‌آوری ملی را با رویکرد اقتصاد اسلامی و با تمرکز بر اندیشه اندیشمندان اسلامی به‌ویژه اندیشه جامع آیت‌الله جوادی آملی استخراج کرده و برای آن شاخص‌های کمی عملیاتی ارائه دهد، انجام نشده است.

دوم: مطالعات خارجی با وجود انبوهی از تحقیقات تجربی که تاب‌آوری مالی اسلامی را در سطح خرد تأیید کرده‌اند، به سطح کلان و اصول بنیادین تاب‌آوری ملی با رویکردی مبتنی بر متون دینی و آرای اندیشمندان مسلمان ورود نکرده‌اند. به بیان دیگر در ادبیات جهانی، «چرایی» تاب‌آوری از منظر جهان‌بینی اسلامی مغفول مانده و صرفاً به «چگونگی» آن در سطح نهادهای مالی پرداخته شده است.

اصول تاب‌آوری اقتصادی آحاد ملت در اندیشه آیت‌الله جوادی آملی

پژوهش حاضر با روش تبیین کلام به کلام به معرفی و تبیین مبانی نظری اصولی از اقتصاد اسلامی مؤثر بر تاب‌آوری ملی و راهکارهای تحقق آنها مبتنی بر اندیشه‌های آیت‌الله جوادی آملی و تدوین شاخص‌های کمی برای آن اصول می‌پردازد. یافته‌های پژوهش از این روش نشان می‌دهد تاب‌آوری اقتصاد در اندیشه ایشان به تاب‌آوری اقتصادی آحاد ملت گره خورده است که این خود اندیشه‌ای بدیع در ادبیات اقتصادی است.

از مجموعه بیانات آیت‌الله جوادی آملی «شرایطی که آحاد یک ملت می‌توانند در برابر بحران‌ها بایستند»، پنج مفهوم به صورت استقرایی به عنوان اصول بنیادین شناسایی شدند: فقرزدایی؛ عدالت اقتصادی؛ تعاون و همیاری؛ مسئولیت‌پذیری اجتماعی؛ رعایت کرامت انسانی. اصول دیگری

نظیر «همت در تولید و قناعت در مصرف» یا «عوامل معنوی افزایش رزق و روزی» و بسیاری از اصول دیگر که اصول و مبانی اقتصاد اسلامی شناخته می‌شوند، هرچند در اندیشه ایشان وجود دارند، اما ارتباط مستقیم و شرطی با «تاب‌آوری اقتصادی آحاد ملت» ندارند و بنابراین در این مقاله بر آنها متمرکز نشده‌ایم. البته عامل «رشد تولید و اشتغال مولد» در سطح کلان اقتصاد به دلیل اینکه تاب‌آوری آحاد ملت بدون رشد تولید داخلی و اشتغال پایدار ممکن نیست، ذیل اصل فقرزدایی آمده است و اصل «استقلال اقتصادی و پرهیز از وابستگی» در سطح کلان اقتصاد نیز به عنوان مکمل به بحث اضافه شده است؛ زیرا جامعه‌ای که از نظر اقتصادی به دشمن وابسته باشد، استقلال سیاسی خود را از دست می‌دهد و توان مقاومت نخواهد داشت. این اصول نه تنها به تقویت بنیه اقتصادی کشور در سطح کلان اقتصاد کمک می‌کنند، بلکه به توزیع عادلانه درآمد و ثروت در سطح آحاد مردم که از اصول مسلم و اساسی اقتصاد اسلامی است نیز می‌انجامد. در نتیجه اتخاذ رویکرد و راهبرد اسلامی مبتنی بر اندیشه‌های آیت‌الله جوادی آملی در تدوین سیاست‌های اقتصادی می‌تواند به افزایش تاب‌آوری ملی در برابر بحران‌های داخلی و خارجی و نیز توزیع عادلانه درآمد و ثروت بینجامد؛ ضمن اینکه این اصول می‌توانند پایه‌های اصلی برای تعریف شاخص‌های کمی تاب‌آوری ملی و ارزیابی میزان مقاومت اقتصاد در برابر تکانه‌ها و بحران‌ها و تحریم‌ها بر اساس آن نیز در نظر گرفته شوند. تدوین شاخص‌های کمی برای این اصول می‌تواند به سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان کمک کند تا وضعیت فقر، عدالت، تعاون و همیاری و رعایت کرامت انسانی در جامعه را ارزیابی کنند و بهبود بخشند. این شاخص‌ها نشان‌دهنده توجه به ارزش‌های انسانی در سیاست‌ها و برنامه‌های اقتصادی نیز می‌باشند.

اصل اول: فقرزدایی

به باور جوادی آملی فقر به معنای «شکستگی ستون فقرات ملت» است و ملتی که از نظر اقتصادی ضعیف باشد، توان مقاومت ندارد. ایشان با استناد به آیات قرآن، فقر را عامل وابستگی و چاپلوسی می‌دانند و بر لزوم ریشه‌کنی آن تأکید می‌کنند. راهکارهای پیشنهادی ایشان شامل اشتغال‌زایی، توزیع عادلانه ثروت و جلوگیری از اسراف و تکاثر است. به فرمایش ایشان (جوادی آملی، ۱۳۹۷ ب، ج ۸، ص ۱۲۶-۱۲۷) «خطری که اقتصاد مقاومتی را تهدید می‌کند، خطر تلخ فقر است. فقیر یعنی کسی که ستون فقراتش شکسته است. بنابراین اگر ملتی شغل نداشته باشد، بدهکار باشد و گرفتار بانک‌های ربوی باشد، این ملت هرگز قائم نیست؛ چه رسد به مقاومت و ایستادگی در برابر حوادث تلخ. قیام و مقاومت یک ملت در سایه قدرت اقتصادی اوست. اگر ملتی جیب او خالی، کیف او خالی و دست او تهی باشد، این عامل مقاومت را ندارد، این اقتصاد مقاومتی را از دست داده است و چون اقتصاد مقاومتی ندارد، گرفتار فقر است».

در اندیشه آیت‌الله جوادی آملی فقر پدیده‌ای صرفاً اقتصادی نیست، بلکه به عنوان «شکستگی ستون فقرات ملت» تعریف شده است که توان ایستادگی و مقاومت جامعه را در برابر بحران‌ها سلب می‌کند. این نگاه، فقر را به مثابه یک «آسیب ساختاری» در پیکره جامعه تلقی می‌کند که پیامدهای آن فراتر از محرومیت مادی، به وابستگی سیاسی، چاپلوسی فرهنگی و سلب کرامت انسانی نیز می‌انجامد؛ از این رو فقرزدایی در منظومه فکری ایشان نه یک اقدام خیرخواهانه و مقطعی بلکه راهبردی بنیادین برای تحقق تاب‌آوری ملی محسوب می‌شود.

بر اساس بیانات ایشان (همان، ص ۳۰۷)، امنیت پایدار نیز بدون فقرزدایی امکان‌پذیر نیست. ایشان با استناد به آیه «أَطْعَمَهُمْ مِنْ جَوْعٍ وَ أَمَّنَّهُمْ مِنْ خَوْفٍ» (قریش: ۴) تأکید می‌کنند که تأمین امنیت روانی و

اجتماعی جامعه، مقدمه‌ای جز رفع گرسنگی و محرومیت مادی ندارد. به عبارت دیگر فقرزدایی نه تنها یک هدف انسانی و اخلاقی، بلکه پیش‌نیاز امنیت ملی و تاب‌آوری در برابر تهدیدهاست. بنابراین فقرزدایی، نخستین گام برای تبدیل «مردم آسیب‌پذیر» به «مردم تاب‌آور» است.

راهکارهای پیشنهادی ایشان برای فقرزدایی

جوادی آملی با تفکیک «فقر طبیعی» (ناشی از بیماری، بیماری و حوادث) از «فقر اقتصادی» (ناشی از محرومیت از مواهب زمین)، بر درمان‌پذیری نوع دوم تأکید می‌کنند. به گفته ایشان (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ج ۱۷، ص ۲۱۹) «جامعه دارای لایه‌ها و طبقاتی است که قشر فقیر و محروم یکی از آنهاست. اسلام برای رفع مشکل این طبقه راهکارهایی دارد که مهم‌ترین آنها صدقه، انفاق، اطعام، زکات و خمس است.

به اعتقاد ایشان (جوادی آملی، ۱۳۹۷، ج ۴۶، ص ۵۵۹)، علت اصلی فقر اقتصادی، نه کمبود منابع که «توزیع ناعادلانه ثروت» و «انباشت آن در دست گروهی خاص» است؛ از این رو راهکارهای فقرزدایی در اندیشه ایشان را می‌توان در دو محور اصلی دسته‌بندی کرد:

الف) اشتغال‌زایی مولد با تأکید بر تولید رسا و توانمندسازی

ایشان بر «ایجاد شغل کافی و تولید رسا» به عنوان عامل قیام و مقاومت ملت تأکید دارند. تأکید بر «قرض الحسنه» به جای کمک‌های بلاعوض، نشان‌دهنده رویکرد توانمندسازانه ایشان در مبارزه با فقر است و چون ایجاد شغل کافی بدون رشد تولید رسا ممکن نیست. ایشان (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ب، ج ۱۷، ص ۲۷۸) در این راستا بر دو محور اصلی «همّت در تولید» و «قناعت در مصرف» تأکید دارند. به عقیده ایشان (همان) اهتمام به تولید، تلاش در گسترش درآمد، سعی بلیغ در بازدهی کارگاه‌ها و مزارع و مراعات و سایر منابع مالی، با هدف تأمین نیاز جامعه بشری از یک سو و نیز ساده‌زیستی و قناعت از سوی دیگر و ایثار به دیگران از سوی چهارم، زمینه

شکوفایی حیثیت ملکوتی و سلامت روانی انسان را فراهم می‌کند که بخش مهم رسالت رهبران الهی در آن است. در اندیشه ایشان (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۲۳۴) تولید وظیفه‌ای الهی و انسانی است که هدف آن عمران و آبادانی زمین می‌باشد. او همچنین قناعت در مصرف را عاملی برای حفظ عزت و کرامت انسان و جامعه می‌داند و تأکید می‌کند که این دو عنصر باید در کنار هم برای رسیدن به تعادل و پیشرفت اجتماعی وجود داشته باشند. البته از منظر ایشان، رشد تولید بدون توجه به فقرزدایی، ناپایدار خواهد بود؛ چنان‌که در ذیل محور «ب» آمده است.

ب) اصلاح ساختار توزیع ثروت و جلوگیری از تکاثر

ایشان با الهام از آموزه‌های قرآنی و روایی، انباشت ثروت و اسراف را عامل اصلی فقر در جامعه می‌داند. به باور ایشان (همان، ص ۵۶۰)، «رفاه‌طلبی، اسراف و سفره‌گشایی‌ها در زمانی است که سفره فقرا برچیده و حق ضعیفان پایمال شود». این نگاه، مسئولیت فقر را متوجه نظام توزیع ناعادلانه و رفتار مصرفی اقشار مرفه می‌کند و راهکار فقرزدایی را در بازتوزیع عادلانه ثروت و اصلاح الگوی مصرف ملی جست‌وجو می‌کند.

نکته بدیع در اندیشه ایشان آن است که فقرزدایی را نه یک اقدام صرفاً دولتی که یک «وظیفه همگانی» تلقی می‌کند. استناد ایشان به روایت امام علی^(ع) که «هیچ فقیری گرسنه نمی‌ماند، مگر آنکه ثروتمندی در بهره‌برداری اسراف کرده است» (نهج‌البلاغه، حکمت ۳۲۸)، نشان‌دهنده نگاه نظام‌مند و شبکه‌ای ایشان به مسئله فقر است. در این نگاه، فقر و غنا در یک سیستم اقتصادی به هم پیوسته‌اند و درمان فقر بدون اصلاح رفتار ثروتمندان و نظام توزیع امکان‌پذیر نیست.

اصل دوم: عدالت اقتصادی

توزیع عادلانه منابع و ثروت در جامعه که به کاهش نابرابری‌ها و افزایش

همبستگی اجتماعی کمک می‌کند، از اصول اساسی اقتصاد اسلامی است. جوادی آملی با استناد به آیه ۷ سوره حشر، ثروت را به خون در پیکره جامعه تشبیه می‌کند که باید در تمام بدنه جریان یابد. انباشت ثروت در دست عده خاص به فلج اقتصادی می‌انجامد. ایشان (جوادی آملی، ۱۳۹۷ ب، ج ۸، ص ۱۲۵-۱۲۶)، در پیامی به همایش اقتصاد مقاومتی از منظر دین و در تفسیر این آیه شریفه می‌فرماید:

مال که ستون است، باید خیمه‌ای را بر فراز خود افراشته نگه دارد که بتوان همه ملت را زیر پوشش این خیمه نگه داشت؛ لذا خداوند فرمود: «کَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ». دولت را دولت گفتند، چون تداول می‌شود؛ این تداول و این ثروت که دست به دست هم می‌گردد، نباید در یک منحنی محدود دور بزند؛ باید در کل این مدار ۳۶۰ درجه بگردد؛ مثل خونی است که باید جریان داشته باشد و اگر در یک منحنی خاص بگردد، بقیه از جریان این خون محروم باشند، فلج هستند؛ ملت فقیر فلج است؛ ملتی که جیب او خالی است، کیف او خالی است، تهیدست است، بدهکار است، مدیون است، فلج است و ملت فلج قدرت قیام ندارد، چه رسد به مقاومت.

نظام تلخ کاپیتال [سرمایه‌سالار] غرب این طور است که «دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ». نظام فروریخته سوسیال شرق از همین قبیل است که دولت‌سالار است و ثروت دست دولت‌هاست، اما ملت از ثروت ملّی محروم هستند؛ در نظام سوسیال شرق، دولتی ثروت را به دولت دیگر منتقل می‌کند، می‌شود «دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ». در نظام سرمایه‌سالاری غرب، ثروت را از دست یک سرمایه‌دار به دست سرمایه‌دار دیگر منتقل می‌کنند، این هم می‌شود «دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ». اینکه گفتند ۹۹ درصد در برابر یک درصد، ممکن است بخشی از اینها عراق و مبالغه باشد، ولی این خطر هست که اکثری از آن دولت کلان طرفی نبندند. پس برابر سوره نساء ثروتِ ملت ستون آن ملت است و برابر سوره حشر ثروتِ ملت خون ملت است،

اگر این ستون، زیر سقف باشد، همه را پوشش می‌دهد و اگر خون در تمام جامعه جریان داشته باشد، هر کسی به اندازه ظرفیت و استعداد خود بتواند از آن طرفی ببندد، این جامعه سرپا و زنده است.

به گفته ایشان (جوادی آملی، ۱۳۸۹ ب، ج ۱۷، ص ۳۴۱) «گردش نامنظم ثروت در جامعه نیز همانند گردش نامتعادل خون در بدن برای جامعه مشکلات فراوانی را به بار می‌آورد. همان‌گونه که ناهماهنگی در گردش خون، برخی از اعضای بدن را فلج می‌کند، گردش ناهماهنگ ثروت میان مردم نیز زندگی اقشار محروم جامعه را فلج و نظام جامعه را مختل می‌کند و فاصله طبقاتی شدیدی ایجاد می‌گردد. هنگامی گردش پول نظم صحیح می‌یابد که همه افراد جامعه از آن بهره‌مند شوند نه آنکه در میان ثروتمندان دست به دست شود».

به فرمایش جوادی آملی (جوادی آملی، ۱۳۹۳ ب، کد خبر ۱۷۱۲۵۹)، «ثروت باید تداوم بین الناس اجمعین داشته باشد نه بین الأغنیاء منکم. ذات اقدس الهی گفته مبدا این ثروت، فقط در دست یک گروه خاص قرار گیرد. باید در بین مردم دور بزند و به دست همه برسد. در توسعه پایدار همه‌جانبه، اگر تسهیلات بانکی است، باید برای همه باشد. اگر وام است، برای همه باشد. اگر کارشناسی و کاردانی است، باید برای همه باشد. این می‌شود توسعه پایدار همه‌جانبه ممدوح محمود شرعی. اسلام هرگز با این مخالف نیست، بلکه موافق هم هست. پس شاخصه مهم این است که ثروت باید مانند خون بین همه مردم دور بزند».

لذا اگر اقتصاد مردمی و عادلانه می‌خواهیم، طراحی نظام گردش ثروت باید به گونه‌ای صورت گیرد که از انباشت ثروت میان طبقاتی خاص جلوگیری کند و عادلانه به توده‌های مردم توسعه یابد. این کار باعث استحکام و ایستادگی و مقاومت مردم می‌شود؛ زیرا اگر ثروت تنها در دست گروهی خاص دست به دست شود، اکثریت جامعه از جریان اصلی اقتصاد محروم

می‌مانند. در چنین شرایطی، طبقه محروم نه تنها انگیزه مشارکت در تولید را از دست می‌دهد، بلکه در هنگام بحران به جای همبستگی ملی، دچار احساس بیگانگی و طردشدگی می‌شود. درمقابل جریان یافتن ثروت در میان همه مردم، «حس مالکیت ملی» و «مسئولیت‌پذیری همگانی» را تقویت می‌کند که خود عامل تاب‌آوری است.

اصل سوم: تعاون و همیاری

تشویق به همکاری و مشارکت اجتماعی می‌تواند به تقویت اقتصاد مردم‌محور، شبکه‌های اجتماعی و کاهش آسیب‌پذیری در برابر بحران‌ها کمک کند. تعاون عاقلانه و مبتنی بر تقوا از جمله اصولی است که جوادی آملی بر آن تأکید دارد. به فرمایش ایشان (جوادی آملی، ۱۳۸۹ الف، ص ۲۲۶) «تعاونی از اصول ارزشی اسلام است که باید تحت پوشش عقل اداره شود نه عاطفه؛ زیرا در اسلام، هیچ برنامه‌ای عاطفی محض نیست؛ بلکه عاطفه و رأفت و خیال و وهم باید تحت سرپرستی عقل عملی و نظری قرار گیرد؛ از این رو اگر مسلمانی بخواهد تعاون داشته باشد، باید عاقلانه برخورد کند؛ از این رو تعاون عاقلانه با ارائه طریق کارشناسانه به منظور تولید است که انسان دیگران را با خود همراه کند و همگان در جهت رشد و تعالی جامعه حرکت کنند».

به فرمایش جوادی آملی (جوادی آملی، ۱۳۹۷ ج، ۴۶، ص ۵۶۱): «حکومت اسلامی باید کاری کند که مردم برای خودشان به صورت تعاونی یا شرکت‌های سهامی و مانند آن کار کنند، تا عزّت و کرامت انسانی حفظ شود. انسان‌ها روزانه به اموری همچون خانه‌سازی، لباس‌دوزی، مسافرت نیازمندند و در همه موارد می‌توانند با شرکت یا مؤسسه‌ای قرارداد ببندند که مأموران و کارگزارانی دارند که برای خودشان کار می‌کنند، بی‌آنکه تفاخری از طرف کارفرما و تحقیقی از کارگر رخ دهد؛ از این رو نظام اسلامی بر اجرای اصل ۴۴ قانون اساسی اصرار دارد؛ یعنی دولت، تسهیلات بانکی را

به تعاونی‌ها و شرکت‌ها بدهد تا هر کسی برای خودش کار کند و کرامت انسانی او حفظ گردد نه آنکه با خفت و خواری کنار خیابان یا میدان بایستد، تا او را برای کاری اجیر کنند و بر وی منت نهند. اگر حکومت را در اختیار امامان معصوم^(ع) می‌گذاشتند یا ایشان قدرت می‌داشتند، مردم را از راه عقود اسلامی - مانند مضاربه، مساقات، مزارعه و شرکت - اداره می‌کردند؛ نه از راه مزدوری، چنان‌که علی القاعده حضرت ولی عصر^(عج) از همین راه جامعه را اداره می‌کند. البته کارمندان دولت مزدور نیستند، چون طرف قرارداد آنها شخصیت حقوقی به نام حکومت اسلامی است، پس بازدهی کارمندان به نظام اسلامی برمی‌گردد که روح و ریحان است نه به شخص خاص، تا تحقیر و پستی احساس شود».

پژوهشگر معاصر (یوسفی، ۱۳۹۴) با الهام از این نگاه، به ارائه مدل مشارکتی «شرکت مخمس» آیت‌الله شاه‌آبادی پرداخته است. این الگو که منافع شرکت به پنج قسمت تقسیم می‌شود (قرض الحسنه، تبلیغ دین، سهم کارگران، سهم سرمایه‌گذاران و سرمایه‌گذاری مجدد)، نمونه‌ای از تعاون عاقلانه برای حفظ کرامت و تاب‌آوری است. به گفته یوسفی (همان)، «آیت‌الله شاه‌آبادی^(ع)، استاد عرفان امام خمینی^(ره) حدود ۸۰ سال قبل در کتابی با عنوان **شذرات المعارف** مدلی از یک شرکت اسلامی ارائه می‌کند و آن را شرکت مخمس می‌نامد. ایشان این مدل را برای مقابله با شرکت‌های سرمایه‌سالاری ارائه می‌دهد که در آنها کارگران عملاً سهمی از تولید نمی‌برند. شرکت مخمس پیشنهادی آیت‌الله شاه‌آبادی به دنبال گسترش عدالت در جامعه اسلامی در عین پیشرفت و رشد اقتصادی بود. ساختار پیشنهادی شرکت بسیار جالب است. در طرح آیت‌الله شاه‌آبادی منافع شرکت به پنج بخش تقسیم می‌شود. یک‌پنجم به پرداخت قرض الحسنه اختصاص می‌یابد، یک‌پنجم برای کمک به تبلیغ دین خرج می‌شود، سه‌پنجم باقی‌مانده نیز به صاحبان سرمایه و کارگران شرکت که در آن سهم‌اند اختصاص می‌یابد. البته

بخشی از سود می‌تواند به سرمایه شرکت اضافه شود. مدل مشارکت کارگران در سود شرکت‌های تولیدی در برخی کشورها اجرایی شده است؛ برای نمونه یک کشیش کاتولیک یک مدل کارگر-مالک (که کارگران مالک شرکت‌اند و از سود آن سهم می‌برند) با عنوان موندراگون در اسپانیا ایجاد کرده است. این شرکت بسیار موفق بوده است و حتی در بحران مالی ۲۰۰۸ هم آسیب ندید. شرکت به قدری قوی شده که هم‌اکنون ۲۵۶ بنگاه را در اختیار دارد و حتی اقدام به تأسیس بانک و دانشگاه نیز کرده است».

این مدل‌ها را می‌توان مصداق عملی رویکرد فقرزدایی مبتنی بر توانمندسازی و مشارکت نیز دانست که مورد تأکید جوادی آملی است. بدین ترتیب تعاون در اندیشه ایشان، نه یک سیاست موازی که در هم‌تنیده با سایر اصول تاب‌آوری (فقرزدایی، عدالت، مسئولیت‌پذیری و کرامت) معنا و تحقق می‌یابد. در پیوند این اصل با تاب‌آوری آحاد ملت باید گفت وقتی مردم در قالب تعاونی‌ها و شرکت‌های سهامی عام برای خود کار می‌کنند - نه به عنوان کارگر برای دیگری - انگیزه تولید، نوآوری و حفظ منابع به مراتب بالاتر می‌رود. در شرایط بحرانی، چنین افرادی دچار از هم‌گسیختگی نمی‌شوند، بلکه به دلیل احساس مالکیت جمعی، برای حفظ بنگاه خود تلاش دوچندان می‌کنند. این همان «تاب‌آوری از پایین به بالا» است.

اصل چهارم: مسئولیت‌پذیری و همبستگی اجتماعی

تأکید بر مسئولیت‌پذیری فردی و اجتماعی افراد در قبال یکدیگر و جامعه می‌تواند به تقویت تاب‌آوری اجتماعی و اقتصادی منجر شود. به باور جوادی آملی حضور فعال مردم در عرصه‌های اجتماعی و همراهی با حاکمیت دینی، از نشانه‌های ایمان است. ایشان با استناد به آیه ۶۲ سوره نور، بر لزوم مشارکت عمومی در امور اجتماعی-اقتصادی تأکید می‌کند. ایشان (جوادی آملی، ۱۳۸۹ ج، ۱۷، صص ۲۶۳-۲۶۴) در ذیل آیه ۶۲ سوره نور می‌گوید: «با توجه به اهمیت و سهم تعیین‌کننده حضور مردم در صحنه‌های اجتماعی، در قرآن کریم

نیز به این امر تصریح و تأکید شده است: خداوند سبحان به مؤمنان به خدا و پیامبر می‌فرماید: «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِذَا كَانُوا مَعَهُ عَلَى أَمْرٍ جَامِعٍ لَمْ يَذْهَبُوا حَتَّىٰ يَسْتَأْذِنُوهُ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ»^۱ [نور: ۶۲]. مفسران امر جامع را به کارهای مهم اجتماعی تفسیر کرده‌اند که همکاری و مشارکت عمومی در آن لازم است. امین‌الاسلام طبرسی می‌فرماید: چون در آیات قبل معاشرت با نزدیکان و مسلمانان را بیان کرد، این آیه چگونگی برخورد با پیامبر(ص) را مطرح کرده است. آیه می‌فرماید: مؤمنان حقیقی کسانی هستند که یگانگی خدا و رسالت رسول اکرم(ص) را تصدیق کنند و با آن حضرت در اموری که به تعاون و همکاری نیاز است مانند جنگ، نماز جمعه و مانند آن همگام باشند».

به گفته ایشان (همان) «ایمان فقط تصدیق به وحدانیت الهی و رسالت نبوی نیست، بلکه قلمرو آن حضور در عرصه‌های اجتماعی و همراهی با حاکمیت دینی را نیز در بر می‌گیرد. حقیقت ایمان با ادعای آن فرق دارد: حقیقت ایمان آن نیست که خدا و رسولش تصدیق شوند و در عین حال با بهانه‌گیری و عذرتراشی بی‌اذن ولی و حاکم اسلامی، صحنه‌های اجتماعی خالی گردد. پس امر جامع یعنی شرکت و حضور در امور اجتماعی، جزئی از ایمان است؛ چون اهمیت این کار به مراتب بالاتر و بیشتر از کار فردی بوده و تشخیص آن با رهبر دینی است. به‌یقین حکم این آیه محدود به زمان پیامبر(ص) نیست، بلکه گستره آن تمام ازمنه و اعصار را در بر می‌گیرد؛ یعنی همه رهبران الهی اعم از پیامبر(ص) و ائمه(ع) و علمای دین (واجدان شرایط رهبری) به عنوان ولی امر مسلمانان مشمول این آیه‌اند؛ زیرا اولاً حفظ نظام اسلامی وابسته به آن است و ثانیاً کتابی که ادعای ابدیت دارد، احکام آن

۱. مؤمنان کسانی هستند که به خدا و پیامبرش ایمان آورده‌اند و چون با پیامبر در کاری همگانی باشند، تا از او رخصت نطلبیده‌اند، نباید بروند. آنان که از تو رخصت می‌طلبند، کسانی هستند که به خدا و پیامبرش ایمان آورده‌اند. پس هنگامی که از تو برای پاره‌ای از کارهایشان رخصت خواستند، به هر یک از آنان که خواهی رخصت بده و برایشان از خدا آمرزش بخواه، که خدا آمرزنده و مهربان است.

نمی‌تواند محدود به زمان پیامبر (ص) باشد».

در اندیشه آیت‌الله جوادی آملی مسئولیت‌پذیری اجتماعی نه یک فضیلت اخلاقی صرف که جزئی از هویت ایمانی و شرط تحقق جامعه تاب‌آور محسوب می‌شود. ایشان با تفسیر آیه ۶۲ سوره نور ((إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ... أُولَئِكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ)) بر این نکته تأکید می‌کنند که ایمان حقیقی، در حضور فعال در عرصه‌های اجتماعی و همراهی با حاکمیت دینی تجلی می‌یابد. از منظر ایشان «امر جامع» در این آیه صرفاً به مسائل عبادی-نظامی محدود نمی‌شود، بلکه تمامی عرصه‌های اجتماعی-اقتصادی را که بقا و پیشرفت جامعه به همکاری عمومی وابسته است، در بر می‌گیرد. نکته حائز اهمیت در خوانش ایشان از این آیه، تعمیم حکم آن به تمام اعصار و رهبران الهی است. از این رو علمای دین واجد شرایط رهبری نیز به عنوان «ولی امر مسلمانان» مشمول این آیه‌اند.

این نگاه، مسئولیت‌پذیری اجتماعی را به یک «تکلیف دینی مستمر» تبدیل می‌کند که در قالب مشارکت در امور اقتصادی، سیاسی و فرهنگی تجلی می‌یابد. پیوند این اصل با تاب‌آوری ملی از آن جهت است که جوامعی که در آنها مسئولیت‌پذیری و همبستگی اجتماعی نهادینه شده باشد، در مواجهه با بحران‌ها دچار ازهم‌گسیختگی نمی‌شوند. سرمایه اجتماعی حاصل از این همبستگی، مانند «کاتالیزوری» عمل می‌کند که هزینه‌های مقابله با بحران را کاهش و سرعت بازیابی را افزایش می‌دهد. به بیان دیگر هرچه میزان مسئولیت‌پذیری افراد در قبال یکدیگر و نهادهای حاکمیتی بیشتر باشد، جامعه در برابر تکان‌های اقتصادی و اجتماعی مقاوم‌تر خواهد بود.

اصل پنجم: رعایت کرامت انسانی

در اندیشه جوادی آملی کرامت انسانی ریشه در نگاه قرآنی به انسان به عنوان «خليفة الله» دارد. ایشان با استناد به آیاتی از قرآن کریم کرامت را نه یک قرارداد اجتماعی که یک «موهبت الهی» و «حق ذاتی» انسان می‌داند که

اصول و شاخص‌های تاب‌آوری ملی با رویکرد اقتصاد اسلامی (مبتهی بر اندیشه‌های آیت‌الله جوادی آملی)

هر گونه نظام‌سازی اقتصادی-اجتماعی باید بر اساس آن طراحی شود. به فرمایش ایشان (جوادی آملی، ۱۳۹۷ الف، ج ۷، ص ۳۳۲-۲۳۳): «انسان که کرامت را از خدا می‌گیرد، به استناد خلافت اوست؛ چون انسان ذاتاً هویت ندارد و ذاتاً کرامت ندارد و هویت او برای خلافت از ناحیه خدای سبحان است، کرامت او هم به استناد خلافت اوست؛ چون انسان خلیفه‌الله است و خلیفه کریم، کریم خواهد بود و از این جهت انسان سهمی از کرامت دارد و همگان باید کرامت انسانیت را حفظ بکنند، هم خود انسان موظف است که کرامت خودش را پاس بدارد و هم افراد دیگر موظف‌اند به عنوان یک وظیفه متقابل و متعامل، کرامت یکدیگر را پاسداری کنند. راز کرامت انسان در این است که خلیفه کریم است: «أَنْتِ جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» [بقره: ۳۰] و اگر کسی خلیفه کریم شد، برای حفظ کرامت باید حرف مستخلف‌عنه را بزند و نه حرف خودش را اگر کسی قائم مقام یک شخصیت ممتاز شد و از طرف او سخن گفت و به جای او نشست و از طرف او امضا کرد، باید حرف او، اراده او، افکار و اندیشه او و حقوق او را بفهمد و باور کند و عمل کند».

جوادی آملی با استناد به آیات قرآن، بر لزوم طراحی نظام اقتصادی مبتنی بر کرامت انسانی تأکید می‌کند. نکته بدیع در اندیشه ایشان مسئله «کراهت مزدوری» است. وی مزدوری را خلاف کرامت می‌داند. مزدوری نزد ایشان یعنی انسان تمام وقت خود، عمر خود و ابتکار خود را در اختیار دیگری قرار دهد تا مزدی بگیرد (جوادی آملی، ۱۳۹۳ ب). به فرمایش جوادی آملی «ما یک اقتصاد مقاومتی بدون کرامت داریم، یک اقتصاد مقاومتی کرامتی داریم که با «لَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» [اسراء: ۷۰] همراه باشد و راه هم دارد، آن وقت وقتی کسی برای خود کار می‌کند با حیثیت و کرامت کنار سفره خود می‌نشیند، این کریم‌پرور است و ملت کریم‌پرور، کار رذل هرگز نمی‌کند، انجام کار پایین و فرسوده را هرگز به خود اجازه نمی‌دهند و مانند آن. اینها علائمی است که تعامل متقابل بین فرهنگ و اقتصاد را بیان می‌کنند»

(جوادی آملی، ۱۳۹۳ ب).

ایشان (همان) در پاسخ به این پرسش که بسیاری از مردم توان غیرمزدوری را ندارند، چه باید کرد؟ فرمود: «وقتی ما تقویت کنیم و دست آنها را بگیریم، توانش را دارند. ما موظفیم به اینها بگوییم «تعالوا»؛ مال [منظور انفال] که برای مکتب است، ما اگر مسئول مکتب هستیم، باید این مال را طوری به او وام دهیم؛ چطور اگر بانک با کار ربا جلوی کار او را راه انداخته او بالا می‌آید، ما با قرض الحسنه دست او را بگیریم بالا نمی‌آید؟ این ربایی که کمرشکن است او را بالا می‌آورد، اگر او وام داشته باشد، به طریق اولی بالا می‌آید؛ ما باید قرض الحسنه بدهیم که بالا بیاید».

ایشان (همان) علاوه بر راه حل بالا فرمود: «ما باید سعی کنیم که مزدور مالک شود و او را بالا بیاوریم، وگرنه اینکه فعلاً هست، اینکه در قانون اساسی اصرار شده است بر اینکه یک بخش دولتی است و یک بخشی تعاونی است که تعاونی‌ها را خیلی باید تقویت کرد و خط فکر رهبران نویسنده قانون اساسی به سمت تعاونی رفته بود، برای همین جهت بود. بنابراین وقتی که اسلام آمد، دست مردم را گرفت و بالا برد، گفت «تعالوا» بیایید بالا و نگفت «الی»». فرمود من از جای بلندی آمدم، حرف بلندتری می‌زنم و با کرامت می‌خواهم شما اداره شوید، من می‌خواهم اکرام کنم نه اطعام، نمی‌خواهم شکم شما را سیر کنم، من می‌خواهم کرامت شما را تأمین کنم. «تعالوا» یعنی بالا بیایید، نه «الی»». فرمود که مال که عامل قیام است، اگر کسی دستش و جیبش و کیفش خالی باشد که ستون فقرات او شکسته است و اگر کیفش خالی باشد، جیبش خالی باشد، زبانش به مدح و ثنای این و آن دراز است که می‌شود متملق و این می‌شود «املاق»؛ من بخواهم زبانتان به تملق باز نشود، کمرتان در اثر فقر نشکند، دستتان هم در جیب و کیفتان باشد و آبرومندانه زندگی کنید. تشکیل این تعاونی‌ها برای همین جهت تصویب شده است».

راهکار عملی ایشان برای برون‌رفت از وضعیت مزدوری، تقویت «تعاونی‌ها» و «عقود مشارکتی» (نظیر مضاربه، مزارعه و مساقات) است. به باور ایشان (درس خارج فقه، ۱۸ فروردین ۱۳۹۳)، حکومت اسلامی موظف است با ارائه تسهیلات بانکی به تعاونی‌ها و شرکت‌های مردمی، زمینه را برای «مالک شدن مزدور» و کار کردن مردم برای خودشان فراهم آورد. این نگاه، با اصل ۴۴ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران که بر توسعه تعاونی‌ها تأکید دارد، همسویی کامل نشان می‌دهد.

از منظر تاب‌آوری ملی، جوامعی که در آنها کرامت انسانی در طراحی نظام اقتصادی لحاظ شده باشد، از دو مزیت عمده برخوردارند: نخست آنکه انگیزه تولید و نوآوری در آنها به مراتب بالاتر است، زیرا افراد برای خود کاری کنند نه برای دیگری. دوم آنکه در شرایط بحرانی، انسجام اجتماعی و اعتماد عمومی که محصول کرامت‌مداری است، موجب کاهش هزینه‌های مدیریت بحران و افزایش مشارکت مردمی می‌شود. شاخص‌هایی نظیر «نسبت شاغلین مزدور به کل شاغلین» و «نسبت حداقل دستمزد به خط فقر نسبی» که در این مقاله پیشنهاد شده‌اند، تلاشی برای سنجش میزان تحقق این اصل مهم در اقتصاد ایران است.

اصل ششم: استقلال اقتصادی و پرهیز از وابستگی به بیگانگان

اگرچه آیت‌الله جوادی آملی به طور متمرکز به مسئله «استقلال اقتصادی» در مجموعه‌ای مستقل نپرداخته است، اما در لابه‌لای بیانات خود بارها بر «عدم اتکا به بیگانگان»، «پرهیز از رکون به کفار» و «خودکفایی ملت» تأکید کرده است. ایشان (جوادی آملی، ۱۳۹۷ ج، ۴۶، ص ۵۷۰) در تفسیر آیه «وَلَا تَرْكُنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا» (هود: ۱۱۳) می‌فرماید: «رکون به معنای اعتماد و تکیه کردن بر ستمگران است. جامعه‌ای که از نظر اقتصادی به دشمن وابسته باشد، استقلال سیاسی خود را از دست می‌دهد و توان مقاومت نخواهد

داشت». ایشان با استناد به آیات دیگری از قرآن، رابطه مستقیمی میان «فقر اقتصادی» و «انفعال فرهنگی-سیاسی» برقرار می‌کند. به باور ایشان (جوادی آملی، ۱۳۹۷، ب، ج ۸، ص ۱۲۸-۱۲۹)، تعبیر قرآنی «املاق» - که در آیاتی نظیر «لَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشِيَةَ إِمْلَاقٍ» به کار رفته است - صرفاً به معنای نداری نیست، بلکه بیانگر «تملق و چاپلوسی» به عنوان پیامد اجتناب‌ناپذیر فقر است. از منظر ایشان ملتی که از نظر اقتصادی وابسته باشد، زبان به نقد و اعتراض نخواهد گشود و کرنش در برابر قدرت‌های داخلی و خارجی را پیشه خواهد کرد. این تحلیل پیوند عمیق میان «اقتصاد» و «سیاست» و «فرهنگ» را در اندیشه ایشان آشکار می‌کند.

در پیوند این اصل با تاب‌آوری آحاد ملت باید گفت، استقلال اقتصادی در سطح مردم معنا می‌یابد؛ یعنی وقتی تولید داخلی پاسخ‌گوی نیازهای اساسی باشد، کالاهای خارجی نتوانند تولید داخلی را از بین ببرند و مردم به جای وابستگی به واردات، به توانمندی خود متکی باشند. این استقلال «از پایین» باعث می‌شود تحریم‌های خارجی نتوانند زندگی روزمره مردم را فلج کنند. به تعبیر ایشان (همان) «ملتی که شغلش وابسته به خارج باشد، اراده‌اش هم وابسته می‌شود».

شاخص‌های کمی اصول تاب‌آوری آحاد ملت با رویکرد اقتصاد اسلامی

در ادبیات اقتصاد برای سنجش تاب‌آوری شاخص‌هایی معرفی شده است. پژوهش‌های بین‌المللی (علم‌پور و همکاران، ۲۰۲۰/ آل‌مأمون و همکاران، ۲۰۲۵) نشان داده‌اند شرکت‌های منطبق با شریعت در بحران‌ها عملکرد بهتری داشته‌اند؛ اما شاخص‌های موجود یا در سطح خرد (بنگاه) باقی مانده‌اند یا فاقد پشتوانه نظری مبتنی بر آرای اندیشمندان اسلامی‌اند. مقاله حاضر با توجه به مبانی و اصول استخراج‌شده از کلام آیت‌الله جوادی آملی شاخص‌هایی متناسب با ادبیات روز اقتصاد برای هر یک از اصول شش‌گانه پیشنهاد می‌دهد. این شاخص‌ها اگرچه از منابع بین‌المللی و داخلی اقتباس

اصول و شاخص‌های تاب‌آوری ملی با رویکرد اقتصاد اسلامی (مبتنی بر اندیشه‌های آیت‌الله جوادی آملی)

شده‌اند، انتخاب آنها بر اساس تناسب با مفاهیم مستخرج از اندیشه‌های ایشان - مانند «شکستگی ستون فقرات»، «خون در پیکره جامعه»، «تعاون عاقلانه»، «مشارکت عمومی»، «پرهیز از مزدوری» و «استقلال اقتصادی» - صورت گرفته است.

نکته کلیدی این است که تمام شاخص‌های زیر به گونه‌ای طراحی شده‌اند که میزان توانمندی و مقاومت افراد و خانوارها را بسنجند نه صرفاً وضعیت کلان اقتصاد را:

شاخص‌های کمی فقرزدایی (با تأکید بر توانمندی آحاد ملت)

ردیف	شاخص پیشنهادی	تعریف و مبنا	پیوند با تاب‌آوری مردم
۱	شاخص شکاف درآمدی فقرا (Poverty Gap Index)	میانگین فاصله درآمدی افراد زیر خط فقر از خط فقر. این شاخص عمق فقر را نشان می‌دهد که با تعبیر «شکستگی ستون فقرات» تناسب بیشتری دارد تا صرفاً نرخ فقر (منبع: بانک جهانی، ۲۰۲۳).	هرچه فقر عمیق‌تر باشد، ملت بیشتر و تاب‌آوری کمتر است.
۲	نرخ اشتغال ناقص و بیکاری در دهک‌های پایین	درصد جمعیت فعال دهک‌های اول تا سوم که یا بیکارند یا اشتغال ناقص دارند.	جوادی آملی بر «شغل کافی و تولید رسا» تأکید دارند؛ اشتغال ناقص = ناتوانی در مقاومت
۳	نسبت وام‌های قرض‌الحسنه به تسهیلات کل	نشان‌دهنده میزان دسترسی فقرا به منابع مالی بدون ربا. جوادی آملی بر «قرض‌الحسنه» به عنوان راهی برای توانمندسازی تأکید دارند.	دسترسی فقرا به منابع مالی بدون ربا = افزایش تاب‌آوری
۴	نسبت درآمد حاصل از اشتغال به درآمد کل در دهک‌های پایین	این شاخص نشان می‌دهد فقرا تا چه اندازه از راه کار و تلاش که مورد تأکید اسلام است - امرار معاش می‌کنند، نه صرفاً از راه کمک‌های مستقیم.	اتکا به درآمد کاری = تاب‌آوری پایدار

شاخص‌های کمی عدالت اقتصادی (بر اساس تشبیه ثروت به خون)

ردیف	شاخص پیشنهادی	تعریف و مبنا	پیوند با تاب‌آوری مردم
۱	نسبت درآمد ۲۰ درصد ثروتمند به ۲۰ درصد فقیر (Quintile Share Ratio)	نسبت پنجگی (S۸۰/S۲۰) به طور مشخص نشان می‌دهد درآمد کل ۲۰ درصد ثروتمندترین افراد جامعه، چند برابر درآمد کل ۲۰ درصد فقیرترین افراد است (منبع: سازمان همکاری و توسعه اقتصادی (OECD)).	تمرکز ثروت در بالا = قطع شدن جریان خون از اندام‌های پایین جامعه
۲	ضریب تمرکز ثروت (شاخص هرفیندال برای ثروت ۱)	نشان‌دهنده میزان تمرکز ثروت در دست گروه‌های خاص	تطابق مستقیم با آیه «کیلاً یَکونَ کَولَهُ بَینَ الْأَغْنیاءِ مِنکُمْ» (تا ثروت در دست اغنیا دست به دست نشود).
۳	نسبت تسهیلات بانکی به بخش‌های مولد نسبت به کل تسهیلات بانکی	درصد تسهیلات بانکی که به بخش‌های تولیدی (نه سفته‌بازی و واسطه‌گری) اختصاص می‌یابد (منبع: بانک مرکزی).	مردم وقتی در بخش واقعی اقتصاد مشارکت دارند که تسهیلات به تولید برود نه اشتغال کاذب.

شاخص‌های کمی تعاون و همیاری (با تأکید بر «تعاون عاقلانه» و مدل‌های مشارکتی)

ردیف	شاخص پیشنهادی	تعریف و مبنا	پیوند با تاب‌آوری مردم
۱	سهم بخش تعاون در تولید ناخالص داخلی	ارزش افزوده بخش تعاون به عنوان درصدی از GDP	این شاخص نشان‌دهنده وزن واقعی اقتصاد تعاونی در زندگی مردم است.

۱. شاخص هرفیندال (Herfindahl Index) که به طور رسمی با نام شاخص هرفیندال - هیرشمن (Herfindahl - Hirschman Index - HHI) شناخته می‌شود، معیاری استاندارد در علم اقتصاد برای سنجش میزان تمرکز یا انحصار در یک بازار یا صنعت است. اگر بخواهیم این مفهوم را به طور استعاری برای «ثروت» به کار ببریم، منظور اندازه‌گیری میزان تمرکز ثروت در دست یک گروه خاص - مثلاً درصد کمی از جمعیت - در مقابل پخش شدن آن در میان عموم مردم است.

۲	نرخ مشارکت نیروی کار در تعاونی‌های سهامی عام	درصد شاغلانی که از طریق تعاونی‌ها و شرکت‌های سهامی عام (با مالکیت کارکنان) مشغول به کارند.	تطابق با تأکید جوادی آملی بر کار کردن مردم برای خودشان
۳	شاخص توسعه شرکت‌های کارگر-مالک	تعداد و سرمایه شرکت‌هایی که کارگران در سود و مالکیت آن سهیم‌اند.	الهام گرفته از مدل موفق موندراگون در اسپانیا و تأکید جوادی آملی بر جلوگیری از مزدوری؛ کرامت و انگیزه = تاب‌آوری بیشتر

شاخص‌های کمی مسئولیت‌پذیری و همبستگی اجتماعی

ردیف	شاخص پیشنهادی	تعریف و مبنا	پیوند با تاب‌آوری مردم
۱	شاخص سرمایه اجتماعی	درصد افرادی که به هم‌نوعان خود اعتماد دارند و در امور خیریه مشارکت می‌کنند (منبع: پیمایش‌های ملی ارزش‌ها و نگرش‌ها).	همبستگی مالی مردم در زمان غیربحران = آمادگی برای بحران
۲	نرخ مشارکت در سازمان‌های مردم‌نهاد	درصد جمعیت فعال در سازمان‌های خیریه و اجتماعی	سرمایه اجتماعی = کاتالیزور کاهش هزینه بحران
۳	نسبت وقف و کمک‌های خیریه به تولید ناخالص داخلی	ارزش اقتصادی موقوفات و کمک‌های مردمی در طول سال (منبع: سازمان اوقاف و امور خیریه).	همبستگی مالی مردم در زمان غیربحران = آمادگی برای بحران
۴	شاخص پاسخ‌گویی نهادی	Institutional (Accountability Index) میزان شفافیت و پاسخ‌گویی نهادهای دولتی و عمومی در قبال مردم (منبع: گزارش‌های بین‌المللی شفافیت).	اعتماد مردم به نهادها = شرط مشارکت در بحران

شاخص‌های کمی رعایت کرامت انسانی (با تأکید بر پرهیز از مزدوری)

ردیف	شاخص پیشنهادی	تعریف و مبنا	پیوند با تاب‌آوری مردم
۱	شاخص دسترسی به خدمات پایه	Basic Needs Access) (Index) درصد جمعیت با دسترسی به مسکن مناسب، تغذیه کافی، آموزش باکیفیت و سلامت همگانی	کرامت بدون تأمین نیازهای پایه معنا ندارد
۲	نسبت شاغلان مزدور به کل شاغلان	درصد شاغلانی که به صورت مزدوری (کار برای دیگری) مشغول‌اند، در مقابل شاغلان خودگردان و عضو تعاونی‌ها. جوادی آملی «مزدوری» را خلاف کرامت می‌داند و بر کارکردن مردم برای خودشان تأکید دارند	تأکید جوادی آملی بر «مالک شدن مزدور» و «کار برای خود» جوادی آملی «مزدوری» را خلاف کرامت می‌داند و بر کارکردن مردم برای خودشان تأکید دارند = تاب‌آوری بیشتر
۳	نسبت حداقل دستمزد مصوب به خط فقر نسبی	نشان‌دهنده میزان تأمین کرامت انسانی از طریق دستمزدها.	اگر دستمزد زیر خط فقر باشد، کرامت کارگر تأمین نشده = تاب‌آوری پایین
۴	شاخص تبعیض در محیط کار	درصد افرادی که در محیط کار احساس تبعیض (جنسیتی، قومی، مذهبی) می‌کنند.	کرامت انسانی مستلزم نبود تبعیض است = تاب‌آوری بیشتر
۵	نرخ پوشش قراردادهای رسمی کار	درصد شاغلانی که قرارداد رسمی کار دارند.	جوادی آملی به قراردادهای شفاف و عادلانه تأکید دارند = کرامت = تاب‌آوری بیشتر

شاخص‌های کمی استقلال اقتصادی

ردیف	شاخص پیشنهادی	تعریف و مبنا	پیوند با تاب‌آوری مردم
۱	نسبت ارزش افزوده تولید داخلی به واردات کالاهای اساسی	میزان اتکای تأمین کالاهای راهبردی (غذا، دارو، انرژی) به تولید داخل	وابستگی به واردات در کالاهای اساسی = آسیب‌پذیری مردم در تحریم

۲	شاخص تنوع شرکای تجاری	(Herfindahl-Export) تمرکز صادرات و واردات بر چند کشور خاص	هرچه تنوع بیشتر باشد، وابستگی به یک کشور کمتر و تاب‌آوری مردم بیشتر است
۳	نسبت اشتغال در صنایع مبتنی بر دانش و فناوری داخلی	درصد اشتغال در صنایعی که فناوری آنها بومی است	استقلال فناورانه = استقلال اقتصادی = تاب‌آوری پایدار مردم

بحث و تحلیل

یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد تاب‌آوری ملی در اندیشه آیت‌الله جوادی آملی فراتر از یک مفهوم صرفاً اقتصادی و مبتنی بر شاخص‌های کمی رایج، به مثابه یک «پارادایم مردم‌پایه» قابل بازتعریف است. در این پارادایم، مقاومت‌سازی اقتصاد بدون توجه به «تاب‌آوری اقتصادی آحاد ملت» و کرامت ذاتی آنان ناقص و ناپایدار خواهد بود.

رابطه دیالکتیکی اصول شش‌گانه

تحقق هر یک از اصول مستخرج در گرو تحقق دیگر اصول است و نوعی هم‌افزایی میان آنها برقرار است:

– فقرزدایی پایدار (اصل اول) بدون ایجاد بسترهای تعاون عاقلانه (اصل سوم) و طراحی نظام گردش ثروت بر مبنای عدالت (اصل دوم) امکان‌پذیر نیست.

– رعایت کرامت انسانی (اصل پنجم) به عنوان روح حاکم بر تمامی اصول، تضمین‌کننده آن است که راهکارهای اقتصادی به سمت مزدوری و سلطه سرمایه‌دارانه سوق نیابد.

– مسئولیت‌پذیری اجتماعی (اصل چهارم) بستر فرهنگی لازم برای بقای سایر اصول را فراهم می‌آورد.

– استقلال اقتصادی (اصل ششم) به عنوان شرط بیرونی و حفاظتی،

تضمین می‌کند که دستاوردهای سایر اصول در مقابل تهدیدهای خارجی از بین نرود.

تمایز با ادبیات متعارف تاب‌آوری

در ادبیات متعارف، تاب‌آوری عمدتاً با شاخص‌هایی نظیر نرخ رشد GDP، نسبت بدهی به تولید، ذخایر ارزی و نرخ تورم سنجیده می‌شود. این شاخص‌ها اگرچه مفیدند، اما:

– نمی‌توانند وضعیت «فرد معمولی» جامعه را نشان دهند. ممکن است GDP رشد کند، اما سفره مردم خالی باشد.

– به «فرایندهای توزیع» بی‌توجه‌اند.

– کرامت انسانی و انگیزه‌های غیرمادی را نادیده می‌گیرند.

درمقابل الگوی برگرفته از اندیشه جوادی‌آملی با شاخص‌هایی نظیر «نسبت شاغلان مزدور»، «نسبت وام‌های قرض‌الحسنه» و «شکاف درآمدی فقرا» مستقیماً سراغ مردم می‌رود.

دلالت‌های سیاستی

از منظر سیاست‌گذاری، یافته‌ها مؤید آن است که:

– شاخص‌های بین‌المللی تاب‌آوری برای پیش‌بینی یک نظام اقتصادی مبتنی بر ارزش‌های اسلامی کافی نیستند و نیازمند بومی‌سازی‌اند.

– سیاست‌های اقتصادی باید «مردم‌محور» طراحی شوند؛ یعنی معیار موفقیت، «پرشدن جیب و کیف مردم» باشد نه صرفاً بهبود شاخص‌های کلان.

– تقویت تعاونی‌ها و شرکت‌های کارگر-مالک - مانند الگوی موندراگون و شرکت مخمس شاه‌آبادی- باید در رأس برنامه‌های اقتصاد مقاومتی قرار گیرد.

نتیجه‌نهایی

الگوی تاب‌آوری ملی مبتنی بر اندیشه آیت‌الله جوادی‌آملی الگویی «مردم‌پایه، عدالت‌محور، کرامت‌بنیان و استقلال‌گرا» است. این الگو با

اصول و شاخص‌های تاب‌آوری ملی با رویکرد اقتصاد اسلامی (مبتنی بر اندیشه‌های آیت‌الله جوادی آملی)

پیوند زدن مقاومت اقتصاد به مقاومت مردم، نه تنها به دنبال دفع بحران‌ها و تهدیدهاست، بلکه در پی ایجاد یک نظام اقتصادی پویا و اخلاقی است که در آن:

۱. ثروت همچون خون در تمام پیکره جامعه جریان یابد (عدالت اقتصادی).

۲. هیچ فردی از آحاد ملت ستون فقراتش شکسته نباشد (فقرزدایی).

۳. مردم برای خود کار کنند نه برای دیگری (تعاون و کرامت).

۴. همبستگی اجتماعی جزئی از ایمان باشد (مسئولیت‌پذیری).

۵. اقتصاد در برابر بیگانگان مستحکم باشد (استقلال اقتصادی).

به‌کارگیری این اصول در کنار شاخص‌های کمی متناظر - که برای اولین بار در این مقاله ارائه شدند - می‌تواند نقشه راهی روشن برای تحقق سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی و دستیابی به توسعه‌ای پایدار و همه‌جانبه فراهم آورد. تأکید نهایی آن است که تا وقتی آحاد ملت از نظر اقتصادی روی پای خود نایستاده‌اند، هیچ مقاومت ملی پایدار و عزت‌مندی شکل نخواهد گرفت.

محدودیت‌های پژوهش

پژوهش حاضر با وجود نوآوری‌های نظری و ارائه شاخص‌های عملیاتی، با محدودیت‌هایی نیز مواجه بوده است:

۱. محدودیت روش‌شناختی: روش «تبیین کلام به کلام» هر چند برای

دستیابی به منظومه فکری یک اندیشمند کارآمد است، وابستگی بالایی به تفسیر پژوهشگر دارد و ممکن است پژوهشگران دیگر به اصول متفاوتی دست یابند. استفاده از روش‌های تکمیلی نظیر «تحلیل مضمون» یا «نظریه داده‌بنیاد» می‌تواند در پژوهش‌های آتی به غنای یافته‌ها بیفزاید.

۲. محدودیت تجربی: شاخص‌های پیشنهادی اگرچه با دقت و با

توجه به مبانی نظری انتخاب شده‌اند، اما هنوز در بوته آزمون تجربی قرار نگرفته‌اند. محاسبه این شاخص‌ها برای اقتصاد ایران و سنجش همبستگی آنها با تاب‌آوری واقعی کشور در برابر بحران‌های گذشته - مثلاً دوران تحریم‌های شدید ۱۳۹۰-۱۳۹۴ یا همه‌گیری کووید-۱۹ - می‌تواند اعتبار آنها را افزایش دهد.

۳. **محدودیت پوشش اندیشمندان:** این پژوهش عمدتاً بر آرای اقتصادی آیت‌الله جوادی آملی متمرکز بوده و به آرای سایر اندیشمندان معاصر - نظیر شهید خامنه‌ای، شهید صدر، شهید مطهری، آیت‌الله شاه‌آبادی و ... - تنها به صورت گذرا اشاره کرده است. مطالعات تطبیقی در این زمینه می‌تواند به غنای ادبیات تاب‌آوری اسلامی بیفزاید.

۴. **محدودیت تعمیم‌پذیری:** یافته‌های این پژوهش مبتنی بر اندیشه یک اندیشمند خاص است و تعمیم آن به سایر اندیشمندان و سایر مذاهب اسلامی - مثلاً اهل سنت - نیازمند احتیاط و مطالعات تطبیقی مستقل است.

پیشنهاد‌های تکمیلی برای پژوهش‌های آتی

۱. **طراحی یک شاخص ترکیبی تاب‌آوری ملی اسلامی:** پیشنهاد می‌شود با استفاده از روش‌های تصمیم‌گیری چندمعیاره (MCDM) و بهره‌گیری از نظرات خبرگان، شاخص‌های کمی پیشنهادی در این پژوهش وزن‌دهی شده و یک «شاخص ترکیبی تاب‌آوری آحاد ملت با رویکرد اسلامی» طراحی و به صورت سری زمانی برای ایران محاسبه گردد.

۲. **بررسی تطبیقی کارایی مدل‌های مشارکتی:** پژوهشگران آینده می‌توانند به بررسی تطبیقی کارایی و پایداری شرکت‌های تعاونی و کارگر-مالک - مانند مدل موندراگون در اسپانیا و الگوی شرکت مخمس آیت‌الله شاه‌آبادی - در ایران و سایر کشورهای اسلامی بپردازند و موانع و راهکارهای توسعه آنها را تحلیل کنند.

۳. **الگوسازی ریاضی گردش ثروت:** با الهام از تشبیه ثروت به «خون» در پیکره جامعه» می‌توان با بهره‌گیری از الگوهای ریاضی و اقتصادسنجی - مانند مدل‌های تعادل عمومی قابل محاسبه (CGE) یا پویایی‌شناسی سیستم‌ها (System Dynamics) - به شبیه‌سازی اثر سیاست‌های مختلف بازتوزیع درآمد و اعتبارات بر تاب‌آوری اقتصادی آحاد جامعه پرداخت.

۴. **آزمون تجربی شاخص‌ها:** پیشنهاد می‌شود در یک مطالعه جداگانه، داده‌های مربوط به شاخص‌های پیشنهادی - نظیر نسبت شاغلان مزدور، ضریب تمرکز ثروت، نسبت وام‌های قرض‌الحسنه - برای اقتصاد ایران طی ۲۰ سال گذشته گردآوری و ارتباط آنها با شاخص‌های مقاومت اقتصادی - مانند نوسانات تولید در برابر تحریم‌ها - سنجیده شود.

۵. **مطالعه تطبیقی اندیشمندان:** انجام پژوهشی تطبیقی میان اندیشه‌های اقتصادی آیت‌الله جوادی آملی، شهید سید محمدباقر صدر و شهید مرتضی مطهری در اصول تاب‌آوری و راهکارهای فقرزدایی می‌تواند تصویر جامع‌تری از اقتصاد مقاومتی اسلامی ارائه دهد.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ‌گونه حامی مالی ندارد..

سهم نویسندگان در پژوهش

تمام نویسندگان در طراحی، اجرا و نگارش مقاله مشارکت داشته‌اند و محتوای نهایی مقاله را تأیید می‌کنند.

تضاد منافع

نویسندگان تصریح می‌کنند که هیچ‌گونه تضاد منفعی در ارتباط با این مقاله وجود ندارد.

منابع

ایرانمنش، سعید، صالحی، نورالله، و نظری رباطی، فاطمه (۱۴۰۰). بررسی و تبیین الگوی

پیشرفت اقتصادی کوثری در اندیشه آیت‌الله جوادی آملی. نشریه آموزه‌های اقتصاد اسلامی، دانشگاه علوم رضوی، ۱(۱)، بهار و تابستان ۱۴۰۰.

بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران (سالنامه). گزارش اقتصادی و ترازنامه. تهران: بانک مرکزی.

حسین‌زاده، مصطفی، رحیمی، علی، و صمدی، سعید (۱۳۹۸). طراحی شاخص ترکیبی اقتصاد مقاومتی با رویکرد تحلیل شبکه‌ای. فصلنامه پژوهش‌های اقتصاد مقاومتی، ۴(۷)، ۷۸-۴۵.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷). نسبت دین و دنیا. تحقیق و تنظیم علیرضا روغنی موفق، قم: مرکز نشر اسراء.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۷ الف). سروش هدایت. ج ۷، تحقیق جعفر آریانی، قم: مرکز نشر اسراء.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۷ ب). سروش هدایت. ج ۸. تحقیق: جعفر آریانی. قم: مرکز نشر اسراء.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹ الف). انتظار بشر از دین. تحقیق محمدرضا مصطفی‌پور، قم: مرکز نشر اسراء.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹ ب). تسنیم، تفسیر قرآن کریم. ج ۱۷، تحقیق حسین اشرفی و عباس رحیمیان، قم: مرکز نشر اسراء.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۵). تسنیم، تفسیر قرآن کریم. ج ۳۹، تحقیق جواد دشتی، روح‌الله رزقی و احمد جمالی، قم: مرکز نشر اسراء.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۷ ج). تسنیم، تفسیر قرآن کریم. ج ۴۶، تحقیق حسین اشرفی، قم: مرکز نشر اسراء.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸). اسلام و محیط زیست. تحقیق عباس رحیمیان، قم: مرکز نشر اسراء.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹ ج). تفسیر موضوعی قرآن کریم. ج ۱۷، تحقیق مصطفی خلیلی، قم: مرکز نشر اسراء.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۳ الف). درس خارج فقه ۱۸ فروردین (باب کراهة إجارة الإنسان نفسه). وبگاه بنیاد علوم و حیاتی اسراء: esra.ir.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۳ ب). مصاحبه با رجانیوز ۲۲ مهر، کد خبر ۱۷۱۲۵۹.

حسینی، سیدرضا (۱۳۹۱). توسعه کوثری در چارچوب اخلاق الهی از دیدگاه جوادی آملی. دوفصلنامه حکمت اسراء، ۱(۵)، ۶۱-۹۳.

خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۲). ابلاغیه سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی در ۲۹ بهمن. پایگاه اطلاع‌رسانی قوانین و مقررات کشور، ۳ اسفند ۱۳۹۲.

خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۲). جلسه تبیین سیاست‌های اقتصاد مقاومتی، ۲۰ اسفند. وبگاه

.KHAMENEI.IR

سازمان اوقاف و امور خیریه (سالنامه). گزارش عملکرد موقوفات و بقاع متبرکه. قم: سازمان اوقاف.

سازمان تأمین اجتماعی ایران. (سالنامه). گزارش عملکرد سالانه. تهران: سازمان تأمین اجتماعی.

عبدیانی، نرجس (۱۳۸۸). ابعاد رشد در مدینه فاضله مهدوی از دیدگاه جوادی آملی. فصلنامه انتظار موعود، ۹(۳۰)، ۶۳-۸۸.

قنبری، سیروس، و عسگری، رضا (۱۳۹۹). ارائه شاخص ترکیبی تاب‌آوری اقتصادی برای استان‌های ایران. نشریه اقتصاد و توسعه منطقه‌ای، ۲۷(۲)، ۱۱۵-۱۴۲.

غیاثوند، ابوالفضل، و عبدالشاه، فاطمه (پائیز ۱۳۹۴). شاخص‌های تاب‌آوری اقتصادی. فصلنامه روند، ۲۲(۷۱)، ۷۹-۱۰۶.

غیاثوند، ابوالفضل، و عبدالشاه، فاطمه (زمستان ۱۳۹۴). مفهوم ارزیابی تاب‌آوری اقتصادی ایران. فصلنامه پژوهشنامه اقتصادی، ۱۵(۹۵)، ۱۶۱-۱۸۷.

مرکز آمار ایران (سالنامه). پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان. تهران: مرکز آمار ایران. وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (سالنامه). گزارش آماری بخش تعاون. تهران: وزارت تعاون.

وزارت کشور، سازمان ثبت امور شرکت‌ها و مؤسسات غیرتجاری (سالنامه). گزارش آمار سازمان‌های مردم‌نهاد. تهران: وزارت کشور.

یوسف‌زاده، حسن (۱۳۹۸). مبانی پیشرفت کوشی در اندیشه علامه جوادی آملی. دوفصلنامه حکمت اسرار، ۱۱(۳۳)، ۲۹-۵۸.

یوسفی، احمدعلی (۱۳۹۴). تحلیل الگوی آیت‌الله شاه‌آبادی. فصلنامه اقتصاد اسلامی، ۱۵(۵۷).

طهماسبی، علی، و نوروزی، حسین (۱۴۰۰). شاخص ترکیبی تاب‌آوری اقتصادی ایران: شناسایی ابعاد و متغیرها. مجله برنامه‌ریزی و بودجه، ۲۶(۲)، ۷-۴۲.

Abdus Salam, M., & et al. (2024). *Factors Affecting the Resilience of Islamic Firms: Shariah Screening and Financial Leverage*. Forthcoming/ Working Paper.

Ahmad, H. (2010). Financial crisis: Risks and lessons for Islamic finance. *ISRA International Journal of Islamic Finance*, 2(1), 7-32.

Alam Pour, M., & et al. (2020). *Comparative Study of Financial Resilience of Shariah-Compliant Firms During Crisis Periods*. Cambridge, MA: Harvard University.

Al-Mamun, A., & et al. (2025). *The Impact of Islamic Label on Stock Returns and Volatility During COVID-19*. Canberra: Australian National

University.

Bourkhis, K. and Nabi, M. S. (2013). Islamic and conventional banks' soundness during the 2007–2008 financial crisis. *Review of Financial Economics*, 22(2), 68-77.

Chapra, M. U. (2008). *The global financial crisis: Can Islamic finance help minimize the severity and frequency of such a crisis in the future?* Islamic Development Bank.

Cihak, M., & Hesse, H. (2010). Islamic banks and financial stability: An empirical analysis. *Journal of Financial Services Research*, 38(2–3), 95–113.

Farhat, A., Hili, A., & Gannoun, I. (2025). Islamic Finance Performance During Crises: A Bibliometric Mapping and a Systematic Literature Review. *Journal of King Abdulaziz University: Islamic Economics*, 38(2).

Hasan, M., & Dridi, J. (2010). The effects of the global crisis on Islamic and conventional banks: A comparative study. *IMF Working Paper*, No.10/201.

Kurniawati, S., Ariani, Z., Hidayanti, N. F., Hulaimi, A., Agustina, A., & Dewi, N. Y. S. (2025). Financial System Stability in Islamic Economic Perspectives: A Global Literature Review. *IICECE*, 3(1).

Nugroho, L., Musa Gani, I., Harnovinsah, Abdullah, B., & Mahroji. (2025). Green Islamic Finance and Digital Economic Resilience in the Indo-Pacific Region. *Jurnal Lemhannas RI*, 13(4), 502-516.

Suseno, F., & Parsaulian, B. (2025). The Role of Good Corporate in Enhancing the Resilience and Performance of the Islamic Economy Amid Global Economic Uncertainty: A Focus on Malaysia and Indonesia. *ICIEFS Proceeding*, 3(1), 226–232.

Transparency International. (Annual). *Corruption Perceptions Index (CPI)*. Berlin: Transparency International.

UNDP. (2023). *Human Development Report 2023/2024*. New York: UNDP.

UN-Habitat. (Annual). *State of the World's Cities Report*. Nairobi: UN-Habitat.

World Bank. (2023). *Handbook on Poverty Measurement*. 3rd ed. Washington, DC: World Bank.